

NATLIB.UZ

АБАЙ ҚУНОНБОЕВ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ – 1961

Абай Құнанбоев—буюқ қозоқ шоири, маръифат-парвари ва демократи, янги қозоқ маданиятиның ассоғиси, рус ва қозоқ халқлари дүстарлығының күйчисидир. Ушбу „Таяланған асарлар“га узинг ҳаёт дақида чуқур мулоқаза юритувчи, ишқ-мудаббатни тараннум етувчи, халққа иисбатан мәдәнә садоқат ҳисси билан тұлиб-тошған шеърлары билан бир қаторда „Маъсүд“, „Искандар“, „Азим қиссаси“ номлы учта поэмаси ҳамда фалсафий ва публицистик характерға вға бұлған „Насиқат-лар“и дағы киристилған.

ҒАФУР ГУЛОМ
тахрири остида

Тұпловчи
НОСИР ФОЗИЛОВ

19609

2

Абай Құнанбоев.

Таяланған асарлар. Т., Узадабийнашр, 1961,
202 бет.

Абай К. Избранные произведения.

С (Қозоқ.)

1961

62166

АБАЙ ҚУНОНБОЕВ

Абай (Ибродим) Қунонбоев XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилди. У ҳозирги Семипалатинск областидаги Чингизтөр өтакларига жойлашган Түбиқти уруғидан бўлиб, 1845 йил 10 августда туғилади.

Абай ун ёшга чиққунча ота-онасининг қўлида тарбияланниб, бошланғич маълумотни овулидаги муллалардан олади. Ўн ёшга киргач отаси Қунонбой Абайни Семипалатинск шаҳрига олиб бориб, мадрасага ўқишга беради.

Абай мадрасада уч йил таълим олди. У ўзи билан бирга ўқиган талабаларга Караганда вича зеҳвали, фадмли бўлган эди, у кун мутолаа қилас, айниқса, әртак, қисса, достоянларни; араб, форс, турк шоирларининг китобларини севиб ўқир ва уларнинг яхши-яхши бандларини ёд олар эди. Натижада Навоий, Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Фузулийлар унинг севимли шоирларига айланди. У вактда мадраса муллабачаси бўлган ёш Абай:

Фузулий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдовсий,
Хўжа Ҳофиз — бу ҳаммангиз
Мадад беринг, қилмангиз осий", — дейди.

Бу билан у ўзининг юқорида номлари қайд қилинган буюк шоирларга бўлган мұҳаббатини издор қиласди. У шоирлардан ўз ижоди учун мадад сўрайди.

Масалан: ўқиш даврининг охирги йилларида Абай Семипалатинск шаҳридаги „Приходная школа“ деб аталувчи мактабга кириб русча ҳам ўқий бошлайди. Лекин ўн уч ёшга тўлгач, отаси ўғлига эл бийлатиш, мансаб олиб бериш мақсадида ўқишидан бўшатиб олиб кетади . . .

Бошига катталарнинг иши тушган Абай жамиятга, ҳаётга зийраклик билан қарайди ва ундаги келишмовчиликларнинг туб илдизини ахтара бошлайди. Энди у секин-аста ҳаётга аралашиб, ижтимоий турмушдаги қарама-қаршиликларнинг боисини тушуна боради. Абай ўз отаси Қупонбойнинг халққа висбатан қилаётган адолатсизликларини кўриб, унга карши чиқади. Энди у Қупонбойнинг ёрдамчи Абайи эмас, балки, адолат байрогини баланд кўтартган Абайга айланди. У Семипалатинскдаги мадрасадан шарқ шоирларини севишни ўрганган бўлса, бу ерга — ўз овулига келиб халқни севишни ўрганди. Халққа ва унинг ўртасидаги дов жанжалларга адолат кўзи билан боқди, ўзи тугилиб ўстган алига муносиб фарзаги; бўлишни орзу қнади. Лекин Абайнинг бу мақсад йўлига ўша давр зўравонлари ғов солиб, Абайга бўхтон ёғдирдилар, уни йўқотмоқчи ҳам бўлдилар. Улар билан Абай ҳормай-толмай курашди.

Абай рус мактабида фақат уч ойгина ўқиди. Албатта, бу билим билан у ҳеч нарса қила олмас эди. Абай рус тилини 27—28 ёшларга киргандан пухта ўргана бошлиди. Шаҳарда ётиб рус тилини пухта ўрганиб олгач, у шу тилда ёзилган бадний асарларни ўқишига киришади. Абай шадарда китоб излаб юрган пайтида бир кун кутубхонада биринчи мартаба, Петербургдан сургун бўлиб келган исёнкор Михаэлис билан танишади. Бу пайтда у 35—36 ёшларда ёди. Бир оз вақт ўтгач, 80

йилларда у бошқа сиёсий мұдожирлар билан ҳам учрашади. Әнді Абай Семипалатинскдеги уезд судьяларидан тамом ўзга кишиларни топди. Булар чөр ҳукумати томонидан Сибирға, Қозғистон чүлларига сургун қилинған революционерлар әдилар. Шимолий Қозғистонға Шевченко сургун бўлиб келганда, Омба шаҳрига кўпгина рус шоирлари ва ёзувчилари ҳам келган, буларнинг орасида Буташевич, Петрашевский, Дуров каби Чернишевскийнинг кўпгина танишлари ҳам бўлган. Абай билан дўстлашган Михаэлис ҳам ўша гуруҳ вакилларидан әди.

Михаэлис Абайга қандай китобларни, қайси китобларнинг қайси бобларини ўқиш керакдигини ўргатди. Илгари қўлига тушган китобларнинг ҳаммасини суринштирмай ўқийверадиган Абай, әнді Михаэлиснинг маслаҳатига кўра, бадиий адабиётларни, танқидий, фалсафий, табиат олимларининг асарларини, айниқса Спенсер, Спиноза, Льюж, Дарвин каби кишиларнинг асарларини ўқиб, қунт билан ўргана бошлади.

Натижада 1884—85 йилларга келиб у ҳар томонлама билимдон бўлиб етишди. Унинг дунёқарали шаклланиб, ҳаётга танқидий кўз билан қаровчи улкан шахс сифатида танилди.

Валиханов, Олтинсарин ва Абайлар ўз ҳалқини янги маданиятга, ўқишига, илм ва ҳунар ўрганишга чақирди. Улар қозоқ ҳақи билал рус ҳалқининг дўстлигига асос солдилар. Абай ўз ҳалқига мурожаат қилиб:

„Русча ўқиш керак. Ҳикмат ҳам, мол ҳам, ҳунар билан илм ҳам русларда ... Русларнинг илм-ҳунари дунёни билишнинг қалитидир ...“¹ — деган әди.

Абай ўзининг дунёқарашлари, фикр-туйғуларни билан Михаэлисни таништириди. У, Михаэлис ёрдамида кўпгина бошқа сиёсий сургун қилинған революционерлар би-

¹ Абай. „Таяланган асарлар“, 1945, Олмаста.

лан яқиндан танишди ва улар билан ошна бўлди. Буларнинг ичида шоирга кўпроқ таъсир этган киши Е. П. Михаэлис бўлди. Бу ҳақда Абай ўзининг устози Михаэлисга миннатдорчиллик билдириб шундай дейди: „Мени Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтиков-Шчедрин, Белинский, Добролюбов ва Писарев каби отоқли рус ёзувчилари иа танқидчиларининг асарлари билан таништирган киши Михаэлисdir. У мени ўз отамдан ҳам зиёд тарбия қилди. Тўғрироғи, дупёни тўғри тушунишда менинг кўзимни очди ..”¹

Бу ҳақда шоирнинг қариндошларидан Какитой Қунонбоев Абай асарларининг биринчи нашрига ёзган сўз бошида:

„Агар 80-йилларда Михаэлис ва бошқалар каби сиёсий революционерлар бўлмаганда эди, Абай шу дарражага етмаган бўлар эди . . . Улар Абайнни илм ва маданият сари етакловчи сиёсий маслаҳатчилар эди² лар.

Абай ўз уйига бошқа революционер кишиларни ҳам тет-теа медмонга чақириб туар, улар билан ҳар тўғрида судбатлашар, баҳслашар эди. Абай билан бўлган қизиқарли бир судбат ҳақида сиёсий сургун бўлган кишилардан Леонтьев қуйидагича ёзди:

„Мен бу ерда бир кирғиз (ўша вақтда қозоқларни қирғиз деб аташарди — Н. Ф.) чодни биламак, у билан биринчи марта учрашганимда мендан у индуksия билан дидукциянинг фарқини сўраб қолди. Кейинчалик билсан, у инглиз файласуфларининг рус тилига таржима қилинган асарларини ҳам ўқир экан“.³

¹ Абай, „Избранное“, Петербург, 1909 г. стр. 109

² Какитой Қунонбоев, Абайнинг танланган асарлари. Петербург. 1909 йил.

³ „Сибирь и ссылка,“ С. Петербург, 1909 г. стр. 83.

Шоирнинг бу хатти-ҳаракатлари мадаллий амалдорларга ёқмади. 1886 йили уезд бошлиги Новорижский Абайнинг уйиде тинтүв ўтказди. Лекин бу тинтүв деч қандай патижа бермади.

Абай қўлига қалам ушлаб, адабиёт майдонига кирган пайтида бундай кўйлаган эди

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетгани гапларни термак учун,
Юрагида ўти бор, тили ширин,
Аводимга бир сабоқ бермак учун.

XIX асрнинг қозоқ саҳросидаги шарқ адабиёти бойиклари шоирнинг „юрагида ўти бор, тили ширин аводига сабоқ берарли“ даражада янги давр талабларига тўла-тўкис жавоб бера олмас эди.

Абай ўзига етакчи ғонни рус жалки ўртасидан ахтарди ва уни топади. Бу ўза топишда Михаэлис каби рус олимлари шоирга яқиндан туриб ёрдам кўрсатдилар. Абай рус прогрессив фикрини чип маънода тушунди. У худди ўша пайтда „Менинг каъбам Шарқдан Ғарбга кўчди“ деган эди.

Абай ўн ёшидан бошлаб шеър ёзишни машқ қиласди.

Белинскийнинг Фикрича, шоир ўз давринияг гражданидир, унинг ёзган асарлари эса, ўша давр ҳаётининг ойнасидир. Бу фикрга Абай тўла қўшилди, ўзини ўша давр жамиятининг гражданинг ҳисоблаб, ўз даври ҳаётининг яхши томондариiga суюнди, ёмон томонларига куйинди. Шунинг учун ҳам у ўз замондошларига кўпгина насиҳет қиласди, огулинни олга етаклашга даъват этди.

Белинский ўтмишни маддлайдиган ёзувчиларни танқид қилиб, замонангнинг Фикри ва тили бўл, дўйди. Бу масалада ҳам Абай Белинскийга тўла қўшилди. Абай қозоқлар орасидаги баъзи ўтмишни маддлайдиган шоирларга дейди:

Сўзни чертиб сўзласанг ҳар ким сийлар,
Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар,
Оқинлари беақла, нодон әкав,
Бекор сўзни теридай нуқул ийлар.

Шоирнинг ўзи бу масалада ўзга шоирларга ўрнак бўлди. У ўтмишни мақтамади, ҳақиқатни ёэди. У ўзи ҳакида шундай ёзди:

Мен ўланда афсона кўйламадим,
Олтиндан қўйма қизни ўйламадим.

Кимда-ким бироннинг ҳисобига яшаса, Абай унинг душмани бўлди.

* * *

Маълумки, Абай йирик феодал оиласидан чиқсан киши. Унинг отаси Қунонбой, бобоси Ускенбой, Ўскенбойнинг отаси Иргизбой ҳам феодал бўлиб ўтган. Айниқса шоирнинг отаси Қунонбой ўз замонасиининг йирик феодал вакилларидан бўлиб, жуда баджаҳл киши ёди. Лекин шундай бўлишига қарамай, Абай ўз асарларида ўз синфининг мақсадларини амас, балки ҳалқ мақсадларини куйлади. У ота ўғли амас, ҳалқ ўғли ёди.

Кун чиқиш билан кун ботишнинг фарқини билиб, ўша давр ҳаётининг кирдикорларини кўра олган Абай, ҳалқ мақсадларини тушуна билди. Ўша давр феодал синфининг ўлимга юз тутган синф эканлигини тушуниди. Эпди у ўзига бошқа йўл актарди. Элни қашшоқликка олиб келишга сабабчи бўлган ўз синфига, феодалларга қаратди:

Уз сўзидан бошқа сўзни уқмайди,
Оғзи билан ўроқ ўрган ўпгкай қиртинг¹

¹ Ҳовлиқма, мақтансоқ.

Бир күн жириңг этар, бир күн буртиңг.
Бош-бошига бий бўлган нуқул қийқим.¹
Мана кўр, бузмадими элнинг турдия! — дейди.

Абай ўша давр „улугларига“ қарши чиқиш билан бир қаторда, ярамас эскилик аданаларини дам фош қилади. Хотин-қизларнинг ҳукуқсизлигига, таълим-тарбия ҳақидаги эски тушунчаларга, эски урф-одатга, довжанжални битимга келтиришдаги ноҳақликларга, ёланчилик, ялқовлик, эринчоқлик, подонликка яна нодон муллаларга қарши чиқди, уларни қаттиқ қамчилади. Шоир ўша замон қиёфасини тасвиirlаб:

Ёш болалар тезорада дўстламади
Жуда иқин ипоқ бўлиб олишади
Бирин-бири қучоқлашиб, чувиллашиб,
Ўйин битар чоғида солишади.

* * *

Бирори йиғлаб келса уйи томон,
Ота-онаси шавқин солар ундан ёмон.
Аҳиллиги қурсин, ўйини ҳам,
Болаларга ўхшайди ушбу замон, — дейди.

Ҳакиқатан ҳам бўлислик, старшиялик, бийлик учун ўша даврда ял ичидаги „казо-казолар“ бирининг гўштини бири ерди. Бу ҳақдати шоирнинг ушбу мисрала-ри бежиз ёзилмаган:

Элим дерга орлиман,
Узга злдан уялиб.
Боримта ва партия . . .
Бари мастилик, юрт хумор;
Еппасига сурция
Кўпин пиян, не уқар?

¹ Қийқим — бойлар.

Бу подшо ҳукуматига маъқул тушар, уни яна ҳам авж олдиради. Бундай қилишининг фақат сиёсат юзасидангина эмас, балки ўша пайтдаги Россия буржуазияси учун ҳам нафи бор эди. Эл бошига қанчалик оғир иш тушса ҳам у мазлум ҳалқ зиммасига юкландарди; бўлис сайлаш чиқимлари ҳам, барча олиқ-солиқлар ҳам бойларга эмас, қашшоқ гадоларга рўпара қилинади. Бу дақда шоир шундай ёзади:

Мажуснома, ёт урфли ёвлар олмиш
Бермасанг гар, мен сени ёт қўраман деб...
... Юз қорага¹ икки юз оларман бор
Бош қотирар, ҳаммасини текшираман деб ...

Эл орасидаги бу юлгичлар юрг ғанини ўйламас, фақат, ўз нафсларини ўйлар. Мана шу воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Абай, ўзининг „Кулембойга“ „Бўлис бўлдим мана, кўр“, „Хурсавд бўлар бўлисинг“ каби қатор шеърларида уларни фош қилади. Шоир:

Гадой шўрлик юради пода боқиб,
Ўтини йўқ исинса олов ёқиб ...
... Жулдур ўтов ичида музлар гўдак.
На қуюги, на суюги ... бўзлар гўдак
Чурук кигиз тагида титрар бобо,
Тушида гўшт кўрганин сўзлар гўдак. —

деб бева-бечораларнинг аяичли аҳволига ачинади ва бойлар ҳақида дейди:

Қоролига бермайди бой парча нон,
Хизматга хайри ҳам йўқ, ёвуз ҳайвон!
Меҳри йўқ, инсоғи йўқ, имони йўқ,
Нега одам яратдинг қодир Мавлон!

¹ Қорамол.

Қороли сч ўлса не, бой ўзи түк,
Ҳақ твнимас, багрингга қадалсин ўқ!
Ёш бола, кампир-чолни тентиратмай,
Ҳеч бўлмаса бир қиш боқ, ивсофи йўқ!

Абай юлгичларни эмас, камбагал бечораларни дўст
деб билди. У бу ҳақда шундай деб ёзади:

„Худди шу кунларда, қозоқларнинг ичидан, кимни
яхши қўрай, кимни қадрлай, деб ўлладим. Бўлис билан
бойни қадрлай десам, худо берган бўлислек билан бийлик
йўқ. Хиралик қилиб, пора билан сотиб олган бўлислек
билаи бийликнинг хосияти бўлмайди. Ҳайҳот, эди ким-
ни қадрлай, кимнинг баҳтини тилдай!.. Албатта, ўз
мешнати билан ўзини боқолмай, ўғри, золим, шуларга
ем бўлиб юрган чин маънодаги мешнаткаш чорвадорни
қадрламасам, шуларнинг баҳтини тиламасам бўлмайди,
шундан ўзгани топа олмадим!..“¹

Абай тилга олаётган бу бечора ҳалқ икки томонлама
азилар ади. Буни кўрган шоир:

Қозогим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, ҳайрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам кон, ҳам мой сарсон юртим.

Тунда уйқувг бузилар кундуз кулкинг!
Дардингга эм бўлмади моли-мулкинг
Очиқузсан, тамагарсан, қурумсоқсан,
Бор совлатингга кийган тулкинг ...

деб уларнинг долига ачинди. Лекин шундай бўлса-да,
у бир кун бўлмаса, бир кун озодлик тоғививг барқ
уритишига ишонган ҳолда дейди:

¹ Абай, Асарлар. Олмаота (қозоқчаси) 1948 йил.
345 бет.

Ёмонлар қилолмайди ҳалол мәднат,
Гарлик, ўғирлик қилиб кулар тоза.
Ҳаром ишдан ёмонлик күрмай қолмас,
Минг кун синмас, бир куни синар күза!

У келажакка умид болгали, ёрқин, ҳур ҳаёт бўлишига ишонди. Улуғ рус халқи билан қозоқ халқининг тарихий тақдиди — муддаоси бир әканлигини англади, буни халқига ҳам англатишни муқаддас бурчи деб билди. Мана шунинг учун ҳам у буюк шоир даражасига кўтарила олди.

У ўзидан аввал ўтган шоирлар — Чўкон, Ибройлар каби мәднатни, ҳунар-билимни, одамгарчиликни тарғиб қилди, халқни маърифатли бўлишга чақирди:

Жон аямай мәднат қил.

* * *

Мәднат қиласанг эринмай,
Тўяр қорнинг тиланмай.

* * *

Соқолин сотган қаридан,
Мәднатин сотган ёш ортиқ!..

* * *

Ёлғон-яшиқ мақтанчоқ,
Эринчоқ, бекор мол сочмоқ.
Беш душманинг билсангиз.
Талаб, мәднат, теран уй,
Қаноат, раҳм ўйлаб қўй,
Беш асл иш кўнсангиз...
Дунё ҳам, мол ҳам у ўзи,
Илмга кўнгил берсангиз...

„Инсонни хароб қиладиган учта нарса бор, шувдан қочиш керак. У: биринчидан — нодонлик, иккинчисидаи — аринчилик, учинчидан эса золимликдир. Нодонлик — бу киши билимининг йўқлиги: усиз дунёни тушуниб бўлмайди; билимсизлик эса ҳайвонликдир! Эринчилик — бу дунёдаги бутун билим ва ҳуваринг ёвуз душманидир! Талабсизлик, уятсизлик, қашшоқлик каби ярамас иллатлар шундан келиб чиқади. Эринчилик — у ҳам одам боласининг ёвуз душманидир; агар одам одамга душман бўлса, у одам йиртқич ҳайвонлар категорига қўшилиши шубдасиз.¹

„...Илм топмай мақтанима. Илмни қунт билан ўргани. Уни ихши билган одамга дунё арzon тушади!²“ — деб насиҳат қилган эди.

Абайнинг шеърий ижоди шоир қирқ ёшга етган, 1886 йилда, кун чиқиш билан кун ботишнинг фарқини билгандан сўнг авж олди. Бу давргача у факат шеърни тегиб-қочиб ёзар, ёзган шеърларини „Кўкбой ёзган шеър“ деб юритар эди. Бу вақтда Абай ташки ҳаётни маъносиз ҳаёт деб билади. Лекин шоирнинг, ўз ҳалдининг вячли тақдирига ачиниш каби зўр дарди бор эди. Қалбидаги бу муғали зорини ёшларга, ҳалқига етказиб беришдаги шоирянинг ягона қуроли — шеър, ўлан бўлди.

Бу даврда Абайга шоирлик иши, сиёсий адамиятга ага бўлгали жамият иши бўлиб кўринади ва шоир ўша давр отига минар „эўравонлари“ни, бий-бўлисларни, қози-қалонларни ўткир сатира қамчиси остига олади.

Шоирнинг 1889 йилгача (ўзиники ва таржималари бўлиб) анча шеърлари тўпланади. Бу давр шоир ижодида баракали давр дисобланиб, ёзган шеърлари фа-

¹ Абай. Асарлар. Олмаста. 1948 йил. 384 бет.

² Абай. Асарлар. Олмаста. 1948 йил. 384 бет.

қат насиdatномагина бўлиб қолмай, мұғаббат, дўстлик, табиат ва шоирнинг ички кўнгил лирикаси темаларни ҳам ўз ичига қамради.

Абайнинг қайси бир шеърини олиб ўқиманг, гўзал ва бадий бўлиб, сиқиқ ва мазмундор образли тилда ёзилгандир. У шеър завқини меҳмонхонада кўигил очувчи носита деб билмай, ҳалқни тарбиялайдиган, сиёсий аҳамиятга эга бўлган бадий қурол деб тушунди. У баъзи, шеър ёзиб, шоирликка испод келтириб юргая ўша давр шоирларига шундай дейди:

Мол учун сўзни безар, виждан сотар,
Мол учун бўйин әгар, молдай ётар.
Мол учун ҳам алдайди, ҳам аврайди,
Э худо, бу шоирлар қачон қотар!

Бойларни мақтай бериб сўз қолмабди,
Ўлап айтиб, мол йигиб, бой бўлмабди.
Шеъриянинг қадри кетди вл ичиди,
Қадрини кетказганлар йўқолмабди!

Абай ҳалқ оғзаки ижодидан фойдалангани ҳолда, ўз шеърларини янги мазмун билан бойитди ва шетрийнинг мазмунига яраша шакл ҳам яратди.

Абай қозоқ адабий тили ва ёзма адабиётига асос солди ва ўз ҳалқига ҳақли равишда: „Сўз тузалди, тингловчи — сен ҳам тузал!“ — деди.

Умривининг охирида гуманист шоирни прогрессив фикрлари ўз скифидан четлатди. Ҳалқнинг бениҳоя вазилиши, ўз синфининг турткиси шоир қалбини тирванди. У шунинг учун ҳам шеър ёзиш, улуғ рус шоирлари — Пушкин, Лермонтов шеърларини таржима қилиш билан банд бўлди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, у рус шоирларининг шеърларини зерикканидан ёки иш топа олмаганидан таржима қилмади, уларнинг шеърларида ўз ҳалқивининг дарду алемларини, фикри-зикрини-

кўра олди, бу шеърлар шоирнинг ўз овозига жўр бўла олди, ситамкор қалбининг ойнаси бўла олди.

Бутун умри бўйи адолатсиэликка, ҳақсиэликка, нодонликка қарши курашиб келган Абай ўзининг бу курашида ёлғизлигини сезди ва сўнгги авлодларига:

Чангалзор, чакалакзор ерда ўсдим,
Минг-ла ёлғиз курашдим, гина қилма! —

деб замонасидан шикоят қиларкан:

Адашиб аланглама, йўл топодмай,
Бундайроқ тузук йўлга чиқ, қамалмай

дейди.

Абай гуманист шоир бўлиш билан бир қаторда, ажойиб композитор ҳамдир. У қозоқ халқ куйларини севар, уни усталик билан ижро этар эди. У қўшиқ ҳақида:

Юрагимни тимдалар,
Қўшиқ билан ширин куй.
Кўнглимга турли ўй солар,
Қўшиқ сўйсанг, менча суй,— деди.

Абай халқ куйларига ўзининг бир қанча шеърларини жўр қилди. Шу билан бир қаторда шоирнинг ўзи ҳам бир қанча гўзал куйлар яратди. Ундан қолган 17 куй ҳалигача қозоқ театри репертуаридан тушмай келмоқда.

Умрининг сўнгги йилларида бепоён Қозогистон садроларига Абай шеърлари ва қўшиқлари ўз-ўзидан тарқалиб, халқ ўртасида шоирнинг қадри-қиймати тобора ортиб бораётганини кўрган чор Россияси „эўравонлари“ Абайнинг қаттиқ таъқиб остига олдилар. Шундай бўлса ҳам, Абай қаламини қўймади, ўзининг сўзига замондошлари тушуммагани билан келгуси авлодлари тушунушига тўла ишонди:

Ҳаволасин, қалқисин,
Ялниң чүгидек болқисин.
Куйлай-куйлай ўлганда,
Авладимга сўз қолсин.

Мендек тариф дуч бўлса,
Бўйин солсин, ўйлансан.
Қабул кўрса сўзимни,
Ким таниса шу олсин.

Бу шеърни ёзган даврида шоиринг ҳалқига бўлган қайғуси устига оиласида рўй берган фожиалар ҳам қўшилади: 1895 йили Петербургда, ҳарбий мактабда ўқиб юрган Абдураҳмон деган ўғли сил касалига йўлиқиб вафот этади. Шоир ўғлига қаттиқ қайғуратди, ўя ўғли бўлгани учун эмас, унинг келажаги зўр бўлгани учун:

Янги йилнинг бошчиси у,
Мен эскининг сўнгги эдим, —

деб қайғуради.

Бунинг устига (1904 йил 14 майда) шоиринг янги яхши кўрган ўғли Магавиннинг бевакт вафоти қўшилади ва Абайнинг хасталаниб тўшакда ётиб қолишига сабабчи бўлади. У ҳеч ким билан гаплашмайди, ҳатто ўзини табибларга кўрсатмайди ҳам. Буларниг ҳаммасини бекор деб дисоблади. Шундай қилиб, Абай 1904 йилнинг 23 июлида ўзи туғилиб ўсган садрода вафот этади. Унинг жасади ўзи яшаган Жицебой қишлоғига кўйилади. Шоир бир вақтлар авладларига мурожаат қилиб шундай дегая эди:

Улди деса бўладими, айтинглар-чи,
Орқасида ўлмайдиган сўз қолдирган?

Абай „сўз орасини булғамай, саралаб“, „тилга ентил, юракка илиқ тегадиган“ қилиб ёзилган „ичи олтин, сирти кумуш“ ўлмайдиган шеърлар қолдирди. Шоир „юрагида ўти бор, тили ширин авладининг“ дилида ва тилида яшайди.

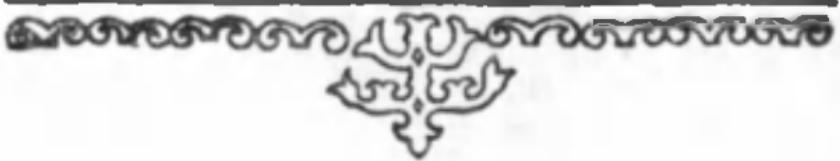
Носир Фозилов

ШЕР
ВА
ПОЭМАЛАР

NATLIB.UZ

ҮЛАН

Үлан — сўзниң пошсоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтиар әр доноси.
Тилга енгил, юракка илиқ тегиб,
Теп-текис, силлиқ келсин айланаси.

Сараланмай булғанса сўз ораси,
Бу — оқиннинг билимсиз — бечораси.
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўпи нодоч.
Сўз танимас бул юртнинг бир бораси.

Сўз боши аввал ҳадис, оят бўлур,
Шираси ҳам маъноси ғоят бўлур.
Пайғамбар ҳам сўзини ўлан қилган:
Ўлан айтай, шоядки кўнглим тўлур.

Ўландай хутба ўқир кекса мулло,
Ўлан айтиб йиғлаган валиюлло¹.
Ҳамма ҳам чамасича ўлан ўқир,
Ўлан билан ёзилган калимулло².

¹ Валиюлло — олдояниң валиси.

² Калимулло — олдонинг сўзи, китоби, куръон.

Ўланга ишқимиз бор қадим чоқдин,
Лекин қандай наф бўлар мақтанимоқдин!
Ичи зар, сирти кумуш сўё яхисин —
Келишириар ким ҳам бор мўл қозоқдин?..

Сўзни чертиб сўзласанг ҳар ким сийлар,
Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар.
Оқинлари беақл, нодон экан,
Бекор сўзни теридаи нуқул ийлар.

Қўлида ҳам қўбизи ҳам дўмбира.
Ҳаммага маҳтов ўқир, қўймас сира.
Ўлан айтиб хайр тилар элни кезиб.
Сўз қадрии ерга урар, бўлиб хира.

Мол учун сўзни беҳар, виждон сотар,
Мол учун бўйин эгар, молдай ётар.
Мол учун ҳам алдайди, ҳам аврайди,
Э, худо, шу оқинлар қачон қотар?

Бойларни маҳтай бериб сўз қолмапти,
Ўлан айтиб, мол йифиб, бой бўлмапти.
Ўланнинг қадри кетди эл ичида,
Қадрини кеткизганлар йўқолмапти...

Кекса бийдек мақолга бурмагайман,
Ё оқиндек хайр тилаб юрмагайман.
Сўзим — ўзга, тингловчи сен ҳазы тузал,
Беҳуда гапдан суҳбат қурмагайман.

Эл чопган ботирлардан сўйлаб берсам,
Ошиқлар, маъшуқлардан куйлаб берсам,
Анчайин ҳангома деб тинглардингиз.
Сўзларнинг сарасини сўйлаб берсам...

Аммо, ақл чақирилмаган мәжмөн әмиш,
Ақли борга бундай умр зиндан әмиш...
Кечириңг, нодонларга тегиб ўтсам,
Бу әлда түғри айтган ёмон әмиш...

Түғри сүэлик ўланым ўзинг күркәм!
Майли, татимаса ҳам сүйла бардам...
Бу юрт сүэ ошиғи-мас мол ошиғи,
Розиман, мингдан бири тушунса ҳам...

Үзи билан ёвлашган юртим, тингла!
Үзи билан довлашған юртим, тингла!
Дардингга даво бўлсин ўланларим.
Бир-бирини овлашган, юртим тингла!

Наҳот сенда қолмаган номус ва ор?
Ноҳот номус ва иңсоғ әмас дафкор?
Теран ўй, теран илм йўлинг очсин.
Елғон ўлан ва сўздан олам безор...

1887.

* *

Гўдак учун бешиги — каттакон олам,
Онасининг ок кўкси — жонажон олам;
Кенг саҳро ҳам тор келар улғайганида,
Ўтовидай кўринар бепаён олам.

1880

БУРГУТЧИ

Қор ёққанда бургутчи чиқар овга,
Тошдан тулки топилар пойлаганга.
Яхши от тотув йўлдош — бир ғанимат,
Яхшидир ихчам кийим овчи одамга.

Бирданига йўлиқса тулки изи
Ахтариб овчи ҳарён кўз солганда.
Биргутчи тоғ бошида, қўлда бургут
Кетган изни синчиклаб пайқаганда.

Тумагини бургутчи бошдан олар.
Қирон қуш кўзи кўриб интилганда.
Паст учсам тулки ўрлар, қутулар деб,
Учади кўз ўйнатиб тик осмонга.

Кўриб, тўхтаб қолади қочган тулки
Қутулмасин билган-чун бўш қочганга,
Оғзин очиб қақақлаб, тишин қайдаб,
У ҳам кураш қилади чивин жонга.

Қизиқар шунда овчи, завққа тўлиб
От қўяр қарамай ҳеч йиқилганга.
Қирқ пичоқ-ла гижиниб турган тулки,
У ҳам ўнғай ёв әмас, зўр қиронга.

Саккиз найза қўлида кўз олмасдан
Ботир ҳам ташланади у қурбонга.
Қанот, думи шувиллаб ишқиради,
Кўкдан қирон яшиндай қўйилганда.

Ярқ-юрқ этиб иккови олишади,
Якка ботир чиққандай жанг майдонга.
Бири ҳаво, бири ер ёввойиси,
Одам учун ботишар қизил қонга.

Қор — оппоқ, бургут — қора, тулки —
қизил

Ўхшайди гўзал сувда чўмилганга.
Қора сочин кўтариб икки бармоқ,
У ҳам билқ-билқ этмасми сийпаганда.

Оппоқ эт, қип-қизил бет яп-яланғоч.
Қора соч қизил юзни яширганда
Күёви эр, қайлиғи гўзал бўлиб,
Яна ўхшар тор тўшакда ётишганга.

Ярини орқасидан билқиллайди,
Қирон букилиб остига дал босганда.
Қуши ҳам эгасига хўро зланар,
Олтмиш икки ҳийлали сайд олганда.

Овчининг чеҳрасига шодлик чиқар.
Тулкини қанжиғага бойлаганда.
Силкиб кийиб тумагни, ҳам насвойни
Бир отасан дилга шодлик жойланганда.

Тоғдан жийда тергандаёт ола берса,
Бир яшайсан хуморинг ҳар қонганда.
Кўнглида йўқ ҳеч қандай ёмон ният,
Ов бўлади кенгашинг, қуш солганда.

Хеч кимга зиёни йүқ үзим күрган,
Хүб қизиқ иш әкан бу шум дунёда.
Сеэгиси чуқур ҳамда ақли борга
Бари аниқ күринар үйлаганда.

Уқмассан устин қараб ўта берсанг.
Суратин күролмассан күп боқмасанг.
Күланкаси тушади тез күнглингга
Хар сўзни бир үйланиб салмоқласанг.

Иигитлар, бу сўзниң ҳеч маъносини,
Билолмассан қуш солиб әвқ олмасанг.

1882.

* * *

Ярқироқ оқ кумушдай кенг манглайли,
Жон олғич қора күзи нур яшнайды.
Ингичка қора қоши чизиб қўйган
Биргина ўхшатаман туқсан ойни.

Манглайдан тўғри тушган қирра бурун,
Нурли юз, қирмизи бет, тил бойлайди.
Лаб очса, кўринади инжу тиши,
Худди қўлда тизгандай.. ич қайнайди.

Сўзлари кўп одобли ва маъноли,
Куйласа боғда булбул сайрагандай.
Тоелланган оқ шоҳидай томоги бор,
Бир кўрсанг кўнглинг тамом яйрагандай.

Ярини тахтакашдай, ийиги тик,
Кўш олма гавдасида қийшаймайди.
Чиройли,— узун эмас, қисқа эмас —
Нозик бел, тол хивичдай буронглайди.

Ёш боланинг билагидай билаги бор.
Ажинсиз оқ бармоқлар ишга чевар,
Сунбул қора сочи бор ипак толли,
Бир кўргач ҳар қандай кўз уни қевар.

Қандай қизда лаәзат бор әкан тотмаган?
Гүзали бу замоннинг тек ётмаган.
Үн саккиз-үн түққияга келгандан сўнг,
Олмаси ўпка бўлар қўл ботмаган.

Буларнинг гоҳ бирининг минезлари —
Хеч нарса кўрмагандай буртонглайди,
Гоҳ бири содда, очиқ бўламан деб,
Ўринсиз одамлар-ла, жиртанглайди.

Авналдан гўзал ҳоли бизга маълум.
Юрт ёқлаган йигитни қиз мақтайди,
Гоҳ йигит орсизларча уялмасдан.
Кўли етмас нарсага тиртонглайди.

Ўринли ишга юриб ўй топмаган.
Эпин топиб меҳнат-ла, мол боқмаган.
Ҳоснитли бўлмайди ундаи йигит.
Анчайин бекор юриб лақиллаган.

1884

* * *

Ешикдан билим иәлаб югурмадим;
Хайрин билдим, бироқ, юз үгирмадим.
Улғайганда қарасам құлим қуруқ,
Кечикиб құл чүздиму, улгурмадим.

Билимсіз қолганимга ким гуноҳкор?
Изласам бўлармидим мунчалик хор?
Одамзод тасаллиси фарзанд экан.
Фарзандимни билимга қўймадим зор...

Мадрасага бердим мен адаб учун,
Билим учун, наинки мансаб учун!
Ўзим ҳам юксакларга қанот қоқдим,
Айб бўлмас орзу учун — талаб учун...

Ким айтар: ёмон бўлдим, йўлдан қайтдим?
Қозоққа ширин-ширин үлан айтдим:
Уланда ҳеч ким менга генг келмади,
Лекин, қадрим тополмай, йиғлайман жим...

1885

Қаридик, ғамга ботдик, уйқу сергак,
Аччиғинг худди заҳар, ўйнинг кўлмак.
Дардлашишга киши йўқ сўз уқарлик,
Ким кўнгилни кўтариб бўлар эрмак.

Ёш — қарири, йўқ — туғилар, туғилган —
ўлар,
Тақдир йўқ, ўтган умр қайтиб келмас;
Боссан из, кўрган қизиқ қола берар,
Бир худодан бошқанинг бари ўзгарар.

Мард иши ақлга кирмас бўйни енгар,
Хунарсизнинг қилиғи чала кўрар.
Чин ўйламай берилиб бир иш қилмай,
Эринчак оқибатда кўпга кўнар.

Ёмонлар қиломайди ҳилол эмгак.
Ғарлик, ўғирлик килиб кулар тоза,
Ҳаром ишдан ёмонлик кўрмай ҳолмас,
Минг кун синмас, бир куни синар кўза.

Одамэод тирикликни давлат билсин.
Ақл топсин, мол топсин, ҳалол юрсин.
Икковининг бири йўқ овул кезиб,
Хўр бўлиб, бекорга кун ўтказмасин.

Нодонлар бўш сўзларга қулоқ солар,
Чин сўзнинг пойдасидан четда қолар.
Рост сўзнинг ҳеч билмайди хосиятин,
Чинни қўйиб, йўқ сўздан лаэзат олар.

Ақллик қора қилни қирққа бўлар.
Ҳар нарсага ўзидаи баҳо берар.
Нодон киши ҳеч нарса билмай туриб,
Махтаниб, кўча-кўйда кўкрак керар.

Халққа ичидан ёв, сиртдан кулар,
Тиригига дўстин сўкиб, ўлса йиғлаор.
Бир-икки йўли бўлган киши кўрса,
Худо севиб яратган ушбу деяр.

Эл бузилса топади, шайтон ўрнак.
Фаришта пастга тушиб, қайғи емак.
Ўзимнинг итлигимдан бўлди демай,
Енгдику, деб шайтонга қилар кўмак.

Қўлдан кела берарми юрт бошқармоқ,
Ҳалоллик, харомликни ким тенг кўтарар?
Шуҳрат учун ғайратсиз бўлис бўлмоқ,
Итдай бўлиб ўзига сўз келтирад.

1886.

* * *

Қозогим, шүрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, ҳайрон юртим!
Емон билан яхшини фарқ қилолмай.
Оғзида ҳам қон, ҳам мой сарсон юртим!

Қарасам, ажаб товур юзинг сенинг,
Нечун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Фоғил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйқунг бузилар, кундуэ — кўлкинг,
Дардингга эм бўлмади молинг — мулкинг!
Очкўёсан, тамъакорсан, қурмсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тул-
кинг...

Бий бўлди қийқим бойлар бош-бошига,
Доғ солди, заҳар солди юрт ошига,
Кўрқаман, асоси йўқ кўр сингари,
Элим унар бузуқлар алдашига!..

Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Епираӣ, мунча кетди, элим, хуқинг!

Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиғган давлатинг, боққан йилқинг?

Элат билан элат ёв бийлик учун.
Оға билан ини ёв сийлик учун,
Қозоғим, ўз-ўзингни ўнгламасанг.
Бадбаҳт кунга қолмасми тақдир бутун?

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқоқ қуллар юртида не бахт ҷоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга.
Мен излай, мен ахтарай, мен сўроқлай...

1886.

* * *

Йигитлар, ўйин арzon, кулки қиммат,
Иккиси икki нарса — сир ва сумбат.
Тиlда эмас, чин қалдан дүст бўларлик
Киши бўлса ярайди қилса суҳбат.

Бир хил одам тинглар уйдан чиққанича,
Бир хил одам қулоқ осар уққанича.
Сўз маъносин тушунарлик бир хили бор,
Мағзин чақар ҳар бир сўзи ўз ҳолича.

Чин юракдан севса экан кимни севса,
Ўз сўзида турса экан ёнса, куйса.
Бир хил нозик, ипак каби бўэ болалар,
Арzon бўёқ каби зйнар бир нам тегса.

Бўэ болага келишади талабчанлик,
Хуш феъллик, ҳунар билиш ва ишчанлик.
Баъзи йигит сиртидан хуш кўринади,
Қилган иши мақтончоқлик ва манманлик.

Шу ажойиб кунларингни тотув ўтқаз,
Етишмаса бирингники, биринг етказ.

Бегараз, иноқ бўлгин чин кўнгилдан,
Хиёнатли бўлишиликни дилдан кетказ!

Бир ерда бирга юрсанг бошинг қўшиб,
Бир-бирингга сўзлагин қалбдан жўшиб,
Бир-бирингни ҳурмат эткил, иззат этги,
Турмагин бир-бирингдан қўрқиб, чўчиб.

Чин дўстлик, суҳбатдошлиқ улуғ ишдири,
Бунинг қадрин ноқобиллар билмас ҳеч
бир.

Чин инсон ортдан сўзлаб кулиб юрмас,
Ўзгаларга зинҳор-зинҳор етказмас сир.

Бадавлат йигитман, деб, ҳамон бўлмас!
Енгилтаклик қиласанг сира кўнгил тўлмас.
Эр йигит ўз йўлини топиб юрсин,
Ҳаром тамоқ бўлсанг агар, баҳтинг кул-
мас.

Биронни ҳусни бор деб яхши кўрма,
Бекарор нафсинг учун чопиб юрма!
Хотин яхши бўлмайди ҳусни билан,
Хулқини яхши билмай кўнгил берма!

Кўп чидамас, арzon мато тездан тўвар,
Уткинчи енгил ҳавас дилни бузар.
Кунда кўрган битта бетдан кўнгил қолса,
Қилни қирқ ёрган доим ўзар.

Юрагингнинг тўлқинин хатдай танир,
Қандайча сездирмайди сўқса томир.
Ер учун жонингни фидо қилиб —
Юрганингни билса албат, қилар сабр.

Ха деганда күринар сулув ортиқ,
Билгин, күпі уларнинг бўлар инжиқ.
«Бетим бор-да, бетимга ким чидар» деб,
Бири расо бино қўяр, бири тантиқ,

Ақл керак, иш керак, хулқ керак,
Эр уялар иш қиласа бўлса зийрак.
Шилта, шилқим, лўттибоз бўлса агар,
Ундайларга дўст топилар жуда сийрак.

Хотининг сени суйса, сен уни сўй,
Бирга ёниб, бирга шодлан, бир ўтда куй.
Эр ақлли, хотини доно лобар,
Тотув бўлиб яшаса гуллайди уй,

Йўқ, бўлса хотинингнинг четдан ёри
Ва бўлмаса хулқининг кирдикори.
Кўнгли тоза, қалби соф бўлса бир гул,
Ҳамон бирга боришар бахт сари.

Безанган, моли кўп, деб, бойдан олма,
Йўқсул қизи арzon, деб ҳеч хўрланма.
Ори бор, ақли бор, номуси бор,
Ота, она қизидан ғофил қолма.

Уйингга тотув тенгдош келса кириб,
Қовоқ солма сен уни иймандириб.
Эри севган кишини у ҳам севсин.
Хизмат қиласин кўнгли тоза юриб.

Боадаб, очиқ кўнгил бўлсин ўзи,
Маъноли дил оғритмас бўлсин сўзи.
Сен уни ҳурмат қилиб сўзлаганда.
Хотинингда бўлмасин унинг кўзи.

Дўст бўлади бугун тотув, эртан ботар —
Қалбингга. Ҳамма иши сени сотар.
Юрагида бузуқлик йўқ, ҳиёнат йўқ
Чин дўстни кўнгли очиқ кимса топар.

«Фойда» деб, «мол» деб туғилар эндиғи
ёш,
Меҳнат қилиб, терин тўкиб ҳеч ишламас.
Еймачилик қиласар ўзи кулки бўлиб.
Олса бермас, ҳамон унинг кўзи тўймас.

Савдо иши қимор каби — олиш, бериш,
Кўп кишининг қилган касби, мана шу иш.
Бири фойда талашиб, бири алдаб.
Довлашиб, уришиб, синдирап тиш.

Ёш болалар тез орада дўстлашади,
Жуда яқин инок бўлиб олишади.
Бир-бирини қучоқлаб, ҳайқиришиб.
Ўйин битар чоғида солишади.

Биттаси йиғлаб келса уйи томон,
Ота-она шөвқин солар ундан ёмон.
Тотувлиги қуриб кетсин ўйини ҳам,
Худди шунга ўхшайди ушбу замон.

Ёмон дўстлик қазийди ўзингга гўр.
Ишонсанг унга, бир кун бўласан хўр.
Ори бор, уяти бор зўрга ишон,
Ўзи зўрнинг бўлади ҳиммати зўр.

Қозоқнинг қайси злиниг бор сараси,
Қиалт этсанг доим тайёр бир жаласи.
Хулақининг бир белгиси тухмат қилиш,
Йўқ бўлса ҳам беш бериб оласи.

* * *

Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар,
Излагани на бўлса шу топилар.
Бирор овқат олади, бирор маржон,
Ҳар кимга бир хил нарса бермас бозор.

Ҳар кимнинг излаган бир нарсаси бор,
Чамалаб оқчасига шундан олар.
Бирор уқмас бу сўзни — бирор уқар,
Баҳосин фаҳм қилмай ҳайрон қолар.

Сўз уқар ушбу кунда киши борми?
Демайман сўзим юртга бирда ёқар.
Езган сўнг ерда қолмас тешик мунчоқ,
Бирордан-бирор олиб, элга тараар.

Бир кишимас ёзганим ялпи юрт-ку,
Фижинмаёқ чироқлар уқсанг ярап.
«Ит маржонни на қиласин» — деган сўз
бор,
Дили ўтли йигитлар бир ўйланар.

1886.

* * *

Илм топмай махтанма
Үрин топмай бопланма,
Хуморланиб шодланма,
Үйнаб бекор кулишга!
Беш нарсадан қочиқ бўл!
Беш нарсага ошиқ бўл!
Одам бўламан десангиз.
Тилагинг, умринг олдингда,
Унга қайғу есангиз.
Елон-яшиқ, махтанчоқ,
Эринчак, бекор мол чочмоқ.
Беш душманинг билсангиз!
Талаб, меҳнат, теран ўй.
Қаноат, раҳм, ўйлаб қўй.
Беш асл иш — кўнсангиз.
Емонлик кўрсанг нафратли,
Сонутиб кўнгил тийсангиз.
Яхшилик кўрсанг ибратли,
Уни ўйга йиғсангиз.
Олим бўлмайин нима?
Болаликни қийсангиз.
Бўлмасанг ҳам ўхшаб бок.
Бир олимни кўрсангиз.
«Ундаи бўлмоқ қайдада?» деб.

Айтма илм сүйсангиз.
Сизга илм ким берар
Ёнмай ётиб сўнсангиз.
Дунё ҳам, мол ҳам ўзи,
Илмга кўнгил берсангиз.
Билганларнинг сўзинга,
Муҳаббат-ла кирсангиз.
Ақл қайтмай, қайтмангиз
Бир ишга кўнгил берсангиз.
«Оқсоқол айтди, бой айтди»
«Ким бўлса, майли шу айтди».
Ақл билан енгсангиз,
Нодонларга сўз бермай
Чин сўз билан ўлсангиз.
Оят ҳадис әмас-ку,
Кофири бўлдинг демас-ку,
Қанча қарши келсангиз.
Кўп олдида сир айтма,
Бизнинг сўзга кирсангиз.
Буни ёзган кишини
Отин вафосиз дунёдан
Чечан ҳам ўтган не булбул.
Устоз ҳам ўтган не дулдул.
Сўз маъносин билсангиз.
Ақл — мезон, ўлчов қил.
Агар қийшиқ кўринса,
Майлинг ташла, майлинг кул!
Агар тўғри кўринса,
Үйлагину қулоққа ил!
Аҳмоқ кўп, ақлсиз оз,
Дема кўпнинг сўзи бул.
Яқиннинг сўзи ширин деб,
Яқиним айтди деб кўрма!
Нодонлик-ла ким айтса,
Ундаи бўш сўзга кирма!

Сизга айтдим хавфим шул.
Узинг учун ўргансанг,
Емонликдан жиркансанг,
Очиларсан йилма-йил,
Бирор учун ўргансанг,
Бирор билмас, сен билсанг.
Билганларингдир бир пул.
Сўзига қараб киши ол,
Кишига қараб сўз олма.
Чин сўз қайси билолмай,
Ҳар ишдан қуруқ қолма!
Сўзин уқиб ҳўп ўйла,
Теэ ўрганиб теэ жўйма.
Еш вақтида кўнгил гул.

1886.

* * *

Қалбингда ўтинг бўлса
Ушбу сўзга бер кўнгул!
Агар ўтинг бўлмаса
Майли тирил, майли ўл!

Танимассан, кўрмассан,
Кўэ ўтингни босса кул.
И момсиэлик номозда
Қизил бошдан қолган ул.

Чувлаган эл не топар
Бошқармаса битта қўл.
Баракали бўлса эл,
Ёқаси яйлов у бир кўл.

Япроқлари чайқалиб,
Ўйнаб турар эсса ел.
Ен-берига гуркираб,
Қуйиб турса оққан сел.

Унинг моли ўзгадан
Ўзгача бўлиб ўсар ул.
Баракаси кетган эл
Суви сассиқ, ботқоқ кўл.

Құшлар қанқиб ёқалаб.
Бола очмас сира ул.
Унинг сувин ичган мол
Ичи кетиб ошмас бел.

Күл деб, уни ким айтар
Суви құрсін у бир чүл.
Еденица яхшиси
Эргашған зл — шундай Ноль.

Еденица Нолсиз оқ
Бош-бошдоқлик бўлар ул.
Еденица бўлмаса
Нима бўлар ҳамма Ноль?

Баракангни қочирма,
Эл тинч бўлса яхши ул.
Тўғри сўзга талашиб,
Оқ ем бўлма, жоним бўл!

1889

* * *

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунгандага,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун
Сўзимни тентак уқмас, зийрак уқар,
Кўнглининг кўзи очиқ, сергак уқар.

Қийшиқ-қинғир йўллардан келма менга;
Тўғри кел, кўп сир очиб ташлай сенга.
Эҳтимол, биринчи гал уқмассан ҳам,
Ўлан алифбесидан бошлай сенга.
Айтиб қўйй, ёқмаса, шу зомоноқ айт;
Янги ўлан сўрамай, овлингга қайт.

Мен ўланда афсона кўйламадим.
Олтингдан қўйма қизни ўйламадим.
Кексаларга ҳеч ўлим тиламадим,
Ёшларга ёмон бўл, деб сўйламадим.
Жирканмайин, сўз аслин мендан сўра,
Сўзимнинг таги теран, пайқаб қара.

Ота билан олишган — одам эмас...
Саргардон ҳам саёқлар ҳеч кам эмас.
Ватансиз, нодон, молсиз етиб — ортар.

Хотинбоз, қуруқ савлат, сир ҳам әмас:
Қозоқда бангилар ҳам чиқиб қолди,
Бекұнар ҳангилар ҳам чиқиб қолди.
Үлан күп, түзсіз үлан тегди жонга.
Елғон гап түлиб кетди бу жақонга.
Оқынларга, ялинаман, ақлаға кир,
Асл сүз, сайлаб сүйла ёш ипсонга.
Үлан бор — үланларнинг үланидир.
Үлан бор — бемаънидир, бемаънидир.

1889.

* * *

Аввалдан бир совуқ муз — ақл зийрак.
Иситган бутун бўйни иссиқ юрак.
Саботлик, талабгорлик, чидамлилик
Бу ғайратингдан чиқади, билсанг керак.
Ақл, ғайрат, юракни бирдан ушла,
Шунда тўлқин бўласан элдан бўлак,
Якка-якка ҳеч бири ёритмайди.
Йўлда йўқ ярим ишни яхши демак.
Ақл ҳам, ғазаб ҳам йўқ, кулки ҳам йўқ,
Ўйнаб, қайнаб бир юрак қиласар ҳалок.
Бировининг куни йўқ, бировисиз,
Илм — шу учовининг жўнин билмак.
Ошиқлик, ишқибозлик — у икки йўл.
Ишқибозлик нафс учун бўлади қўл.
Сендан ортиқ жон йўқ деб ошиқ бўлдим,
Мен не бўлса бўлайин, сен омон бўл!
Кўнглимнинг роҳати сен бўлгандан сўнг,
Яширинма нурингга жон қувонсин.
Бирга ёққан, бировга ёқмас эди,
Суйкумли тирик жонга кетган жонсен.

Ошиқлик келса енгар қўнгил олиб,
Юпатар безгак каби сўлқиллатиб.
Бутун тани тўнгар, совур — умид узса.
Умидланар ўртанаар, куйиб, ёнар.

1889.

NATLIB.UZ

И И Г Н Т С Ү З И

Салом бердим қалам қош,
Сенга қурбон мол ҳам бош
Сөғиниб, сени ўйлаб,
Күздан оқар қайноқ ёш.

Сендан ортиқ жон түгмас,
Түғса туғар — ортилмас.
Бир ўзингдан бошқага,
Ошиқлаигим айтилмас.

Асл одам айнимас,
Ишқ ўтидан қайрилмас.
Кўрмасам ҳам, кўрсам ҳам,
Кўнглим сендан айрилмас.

Кўзим ётга қарамас,
Ет ҳам менга ярамас.
Тор тўшакда тўшингни
Искармидим яланғоч!!

Ийнгимда сунбул соч,
Қучоқлашсак биэ бир паст.
Лаazzат олсак бўлмасми?
Кўз юмилган кўнгил маст!!.

Сизда ноз, бизда иҳлос,
Шу сўзимнинг бари рост.
Сиздай ёрнинг дунёда,
Лаззатига жон тўймас.

Этинг этга текканда,
Даминг тийиб суйганда.
Тан жимиirlаб, буй эриб.
Ичим ўтдай куйганда.

Юрак эриб егенда —
Ички сирни туйганда —
— Излаб топар шунқорман.
Гўзалимни қувганиман.

Жоним, ҳижронни йўқот,
Қараб тўймайман юз қат.
Иссиқ тийиб борасан,
Бир соатдан — бир соат.

Сиз қирғовул жез қанот,
Гул юзингни бир қарат.
Яқинлай бер ёнашиб,
Хуморимни бир тарат.

1889.

ҚИЗ СҰЗИ

Келиштириб мақтайдыз,
Үйласанғ на топмайдыз?
Бизда әрк йүқ, ўзинг бил!
Алла нега бошлайдыз!..

Биз хам одам пайқайдыз,
Биз мардларни ёклайдыз.
Сиздай асл гез келса,
Қайтиб бошни чайқайдыз.

Ақалисан, сұзинң бой.
Сиз ялқын чүг, биз бир мой.
Иссіқ сұз кирди ичга,
Мой турарми әримай.

Қабул күрсанғ күнглім жой.
Ташлаб кетсанғ, ёпирим-ой!
Ит хүр одам бүларми?
Бу дунёда шүрлигингдай.

Тилагимни бермасанғ.
Амалим не, ерласанғ.
Үргатмагин бүйингга,
Аниқ яхши күрмасанғ.

Асл ошиқ әрга тенг,
Қора күнглим ерга тенг.
Сенсиз менга ёт түшак,
Бўлар худди гўрга тенг.

Сиз бир шунқор шоҳпарвоз,
Ер юзидан олган бож.
Биэдай ғариб ҳисобсиз,
Кўйингда юрар муҳтож.

Тол чивиқдай ўралиб,
Гул шохидай буралиб,
Салмоғингдан янчилиб,
Қолсий хумор бир қониб.

Буни ёздим ўйланиб,
Ўйда бордан тўлғаниб.
Еқса дилга ўқий бер,
Йигитлар қўлга олиб.

Буни ўқиса ким таниб,
Юрагида ўт ёниб.
Сўз уқарлик жон топса,
Айтса бўлар куй солиб.

1889.

КУЗ

Сур булат, ранги совуқ, түлар осмон,
Далани күчөніга босар туман.
Түйганданми, билмайман, түнгганданми,
Уюр-уюр йилқилар чопар ҳар ён.

Майсазор йўқ, тараса елларда соч.
Тиланчидай қуп-құруқ ҳар бир ёғоч.
Гүдаклар шовқун солмас, югиришмас,
Чүл ёниб кетган каби қип яланғоч.

Биревлар — пўстин тикар, териси мўл,
Биревлар — жулдур чакман, кезади чўл;
Бой учун кийгиз босар гала чўри,
Биревлар куни учун олади йўл.

Турналар тўп-тўп учар тушлик ёкка.
Сарбони бор карвонни бошламоққа.
Қай овулга бормагин, гусса тўлиқ,
Ел ўшқириб чолади тогдан-тоққа.

Кўнгилсиз қора совуқ, қирда юрсанг;
Бирев келиб қарамас ёлғиз ўлсанг.
Гўдаклар оч, инграшар кампир ҳам чол,
Итлар ҳам оч увлашар қайда кўрсанг.

Ез ўтди айрон ичиб яйловларда;
Олов йўқ, бу чоқ қора ўтовларда.
Шўринг қурсин, қозогим, шўринг қурсин,
Молинг мўл, оч кезасан қишловларда.

1889.

NATLIB.UZ

* * *

Ез кетди, қишининг боши, дала бежой,
Кора ел сўқиб турар бир-икки ой.
Кор тушгунча яйловни фойда кўриб,
Қишлодан ҳамон нари ўтирар бой.

Гадой шўрлик юради пода боқиб,
Утини йўқ исинса олов ёқиб.
Хотин урчук йигирар, юнг савалаб,
Чакмон тўқир совуқда елка қоқиб.

Жулдур ўтов ичида музлар гўдак,
На қуюқ, на суюғи... бўзлар гўдак.
Чурук кийгиэ остида титрар бобо.
Тушида гўшт кўрганини сўзлар гўдак...

Қари қўй сўйдирап бой бахиллиги,
Оч юрибди камбағал ақллиги.
Уришмайин ярим қоп қий берса ҳам,
Қўйчи бойнинг каттакон сахийлиги...

Бўронда ҳам тўнгмайди бой боласи.
Овлоқ жойи — қозоқнинг кенг даласи.
Қарол ўғли бош букар хизматида,
Писанд эмас кўё ёши, оҳ-ноласи.

Соядай ҳам ўрни йўқ бой уйида,
Сорқутга ҳам илинмас шу кўйида,
Лекин узоқ кетолмас, чораси йўқ,
Е раббий, ҳар ким кулсин ўз тўйида!

Бой бўлса ўз ўғлидан кўнгли тўлиқ,
Ҳар дам мақтар: азамат, жуда бўлиқ...
Ошин эплаб ичолмас, ит боласи,
Қарол ўғли оч ётар, ранги сўлиқ...

Қаролига бермайди бой парча нон,
Хизматга ҳам хайри йўқ, ёвуза ҳайвон.
Меҳри йўқ, инсофи йўқ, имони йўқ,
Нега одам яратдинг, қодир мавлони!

Қароли оч ўлса не, бой ўзи тўқ!
Ҳақ танимас, бағринингга қадалсин ўқ!
Ёш бола, кампир, чонни тентиратмай,
Ҳеч бўлмаса бир қиши боқ, инсофи йўқ!

1889.

* * *

Эм тополмай,
Енган ўтдай,

Түлди қайғу гавдага.

Сирлашолмай
Сүз очолмай

Бандага.

Күп уялдим,
Күп иймандим,

Кимни курсам мен ундан.

Юзин босдим,
Туриб қочдим

Мен ҳовучлаб құлда жон.

Уйқу, томоқ,
Қолди шундоқ,

Кераги йүқ иш бўлиб.

Тинч ётмоғим,
Хол, олмоғим,

Хўш бўлиб,

Еш юрагим,
Енди менинг

Жой тополмай, ёпиrim!

Ўзинг бошла
Яхши йўлга

Ақирин.

Еш дарахтнинг япроги
Силкинади сўқса ел,
Эгилди бўйним,
Тўлди қўйним,
Оқди сел.

Ман, ман эдим,
Бегам эдим,
Ҳамон мағрур, қайғусиз.
Гоҳ севиндим,
Гоҳо куйдим,
Гоҳо муз.

1890.

* * *

Үзгага күнглим түярсан,
Қүшиқни қандай қүярсан?!

Уни айтганда түлғаниб,
Ичдаги дардни қуварсан?

Сайра, зорлан қызыл тил!
Қора күнглим уйғонсин.
Ииғлаб күздан ёш оқсин,
Бутун таним булғансин!

Қора босиб санқиган
Нодон қандай тушунолсин?
Күкрагида ўти бор
Эр йигит қулоқ солсин!

Тингламаса ҳеч одам,
Үз юрагим түлғонсин.
Хар сүзига қарасин!
Ичдаги дардим қүзғолсин!

Аввалида қалқисин,
Елқин сочиб балқисин.
Ииғлаб, куйлаб ўлганда
Авладимга сүз қолсин!

Мендей ғарыб дуч келса,
Бүйнин эгиб ўйлансан.
Маъқул кўрса сўзимни,
Кимга ёқса шул олсин!

Не фойдадир, минг нодон
Сиртда эшитиб танласин.
Ундан кўра бир эслик
Ички сирин англасин!

Ўзларингиз ўйлангиз,
Неча турли жон борсиз!
Илм ҳам йўқ, мия ҳам,
Даладаги ҳайвонсиз!

Қалбинг билан тингламай,
Қулоғинг-ла, ушларсан.
Шуни кўриб, шуларни
Қайси дилла ҳушларсан!

1890.

КУКЛАМ

Куклам келса, қолмайди қишининг изи,
Қулпуар кўкаламзор ернинг юзи;
Жон киради борлиққа, табиатга,
Она янглиғ жилмаяр куншинг кўзи.

Кулишар, ўлан айтар йигит-яланг,
Ўтовда ўтиромас қари-қартанг;
Жон-жонивор, одамиэод яйраб кетар,
Қушларнинг қўшиғидан ҳаво жаранг.

Қирдаги, сойдаги эл аралашар,
Қўй қўэилаб, оёққа ўралашар,
Қиши бўйи бир-бирини кўрмаганлар,
Қучоқлашар, ўйнашар, ҳол сўрашар.

Туя бўёлар, от кишинар, қўра шов-шун,
Капалаклар гул излаб учар дув-дув.
Етти рангли гиламдай яшил тусда —
Сулув қиздай буралиб оқади сув.

Кўл ёқалаб учишар ўрдак ҳам роз,
Уя излаб югуар бола шоввуз;

Уңқур отни әгарлаб күлга тушсанг,
Чақмоқдай тез ов олар бүз довулбоз¹

Қанжиғада ўлжаси — овчи қайтар,
Сулуу қызлар нозланиб, салом айтар.
Қүш гүштига мос тушар нордон қимиз,
Баданингни болқитар, жимиirlатар.

Күкламдай кийинишар келинчаклар,
Чаккасида гунафша, бойчечаклар,
Қирда түрөй сайраса, сойда булбул,
Гул билан түлиб кетар — тул этаклар.

Деңқонлар қүш қүшади, әкар әкин,
Хафта ўтмай күкарап әкин-тикин.
Савдогарлар мол юккаб, түя құмлаб,
Олис-олис йүллардан келар секин.

Оlamга беzaқ берган қодир мавлон,
Ер — она, қүёш — ота, нури жаҳон,
Онадай эмиздирар күксидан ер,
Отадай меҳр түқар ёруғ осмон.

Булат ўтса ариллаб оқади сой,
Кечаси чаман юлдуз ва түлин ой,
Не қылсиян қороғида ярқирамай,
Қүёш чиқар өндида ҳолига вой.

Қүёш — ошиқ ерни күп севар эмиш,
Ер ишқида ўртаниб, куяр эмиш,
Ошиқ йигит уфқдан күринганда,
Юлдуз ва ой севгини қүяр эмиш.

¹ Донулбоз — ов қуши, лочин.

Ошиқ — қуёш тун бўйи кутар эмиш,
Висол пайтин пойлаб кўз тутар эмиш.
Саҳардан оғуш очиб севганини,
Муҳаббат оловида ўртар эмиш...

Қиши бўйи ер — қуёшни излар муштоқ,
Кута бериб соchlари бўлармиш оқ:
Кўклам ва ёз васлига қониб тоза,
Гул очилиб, тўлишармиш, етмай қучоқ.

Қуёшга тўғри боққан — кўр бўлади,
Қуёш кулса оламга нур тўлади.
Не билай, ўэим кўрдим, қуёш ҳар кеч —
Олтин чодирига кирниб дам олади.

1890.

ЖУМБОҚ

Тангрим миқти яратмиш саккис ботир,
Бурунгидан сүқишиб ҳали ётири.
Кезак-кезак йиқишаар, ётиб-тұрад,
Ким йиқиши белгисінә келиб охир.

ЕЧИЛИШ

Буни топай үйланиб, оқин — денгиз.
Топалмасам, ақлингиз нечун дерсиз:
Бу: қиши, ёз, күн билан түн, тоқ билан жуфт.
Яхшилик ҳам ёмонлик... бўлди саккис!

1890.

* * *

Сулувлар сараси,
Кўзимнинг қораси!
Кийнайди жонимни —
Мұҳаббат яраси...

Қозоқнинг доноси,
Улуғи, оғаси,
Дер: «унга тенг келмас —
Хеч одам боласи...»

Инглайман, бўзлайман,
Дардимни сўзлайман,
Сен учун сўзларнинг
Гавҳарин иэлайман.

Дардимни қўзғайман,
Ҳажрида тўэмайман.
Ўзи ҳам билмасми,
Гапни кўп чўэмайман.

Ўзи хўп билади,
Ҳарзамон келади;
Сир бермай, сўз демай,
Бағримни тилади.

Оқади күэ ёшим;
Йўқ ёлғиз мунгдошим,
Куяман, ёнаман,
Айланар шўр бошим.

Шунчалар ситамми?
Шунчалар аламми?
Юракда ўти йўқ —
Одам ҳам одамми?

Кўркингнинг доги йўқ,
Дог тушар чоги йўқ;
Арзимни айтайин,
Хоҳ тушун хоҳи йўқ,

Оқ манглай, қалин соч,
Соч деган бир қулоч,
Қирмизи яноқлим,
Қарофим, юзинг оч!

Сув бўлиб оқишинг
Ҳам қия боқишинг —
Оромим олибдир,
Токай жон ёқишинг?

Расо бўй, хипча бел,
Қайрилар эсса ел:
Токай мен оҳ урай,
Қарофим, бери кел!

Сен кулсанг — ёз бўлур,
Ҳасратим оз бўлур.
Кулиб қўй, счилиб,
Токай бу ноз бўлур?

Дардингда юраман,
Азоблар кўраман,
Мол тугул, йўлингда —
Бошни ҳам бераман.

Гул ҳидинг анқийди,
Кўркинг нур чалқийди;
Узоқдан ҷўрганда —
Суягим балқийди.

Махташга сўзим йўқ,
Сўзлашга юзим йўқ;
Қуёшдай гўзалим,
Қарашга кўзим йўқ.

Сенсан — жон лаэзати,
Кўрк — тангри давлати;
Сулувни севмоқлик —
Пайғамбар суннати.

Қулоқ сол додимга,
Оҳу-фарёдимга;
Қўнглимни очдим мен —
Сен паризодимга.

У ёғни ўзинг бил;
Майлига, бағрим тил,
Узун гап қисқаси —
Кетганман сенга эил.

Ииглатмай бекарор,
Зўраки, бўлсанг ёр;
Кулишинг, келишинг,
Килади кўп хумар.

Тайсалга — югитмас,
Жавоб айт бу нафас...
Худоё, юрагим
Енишин қилгин бас!..

1891.

NATLIB.UZ

* * *

Хўп ишонай, унайин,
Айтганинга кўнайин.
Сўфининг «иши ҳаром»,
Демак, майли қўяйин.

Топилар деб кўрайин.
Бир одил, оқ кўнгил жон
У севса ёки кулса,
Изига бош урайин.

Езилар ярали дил,
Дунёда роҳат бордир?!
Сўздамас «яхши одам»,
Топилар ҳаётдан ҳам.

«Ўтган умр — кўрган туш,
Гоҳ қайтар,— десанг,— у»
Ишонганим ўша чоқ,
Фойда топмадим, бирок,

Кон қилди юрагимни
Ўтган умр, ўлган жон.
Ақл излаб дунёни,
Кеэдим, топмадим нишон.

Кун ўтди, умр ўтди,
Юрагимда дард, алам.
Номус, ақла, яхшилик —
Елғон экан бари ҳам.

Бошига тушиб пайқадинг,
Дунёдан қўл чайқадинг,
Борми яна айтаринг?!
Ишонсанг шунга ишон!

1893.

* * *

Севги тили — сўёсиз тил,
Күз билан кўр, дилдан бил,
Бир қараш, ё бир имо —
Етар... Бояланар кўнгил!

Билардим бу тилни мен,
Овлардим кўп дилни мен:
Унудим: бу тил сирин,
Ва сочи сунбулни мен...

1894.

* * *

Талай сүэ бундан бурун күп айтганман,
Тегин ўйлаб, күп қайғу еб айтганман.
Ақллилар орланиб уялган-чун,
Үйланиб, тузаларми деб айтганман.

Қозоқнинг бошқа юртдан сўзи узун,
Бирининг бири төздан уқмас сўзин.
Кўэнинг ёши, юракнинг қони билан
Эритишга бўлмайди ички музин.

Дўстим-ай, ҳаволанмай сўзга тушун,
Ўйланчи сиртин қўйиб, сўзнинг ичин
Иржангламай тингласанг ниманг кетар,
Чиқарган сўз әмас-ку жинни учун.

Адашиб аланглама йўл тополмай,
Берироқ тўғри йўлга чиқ қамалмай.
Е илм йўқ ёинки меҳнат ҳам йўқ,
Энг бўлмаса кетдинг-ку мол боқолмай.

1895.

* * *

Оч киши тинчланарми түймагунча,
Түқ киши то ёрилиб ўлмагунча?
«Бир түйсанг — чала бойлик» деган қозоқ-
Эт топса — қўймас ҳолдан тоймагунча...

Меҳнатсиз, ҳаракатсиз, шўрлик қозоқ!
Овқат излаб тентирар, гадо — қашшоқ.
Тушларига киради қимиз ҳам гўшт.
Йўқчилик гирдобига тушган шундок!

Бўлсайди қимиз текин, ҳам гўшт арzon,
Ундан ҳам ширин овқат қилар армон...
Тер тўкиб, кун кўрмоқлик — одат эмас,
Тиланчилик, эй тангрим, қандай ёмон!

Холи йўқ ўз уйида ўт ёқишига.
Тентирар қарамайин қора кишга;
Бир суягу, бир оёқ қимиз берган —
Дарров боғлаб солади мол боқишига.

Не илож, ётга ёллан, мол толиб кел...
Молинг бўлса, сийламай туролмас эл...
Ёшлик ўтган беҳуда на бемеҳнат.
Ёшлигинг ўтган изсиз мисоли ел!

Хунари бор — ҳеч кимга қарам бүлмас!
Эринчак ҳеч қачон ҳам, одам бүлмас!
Эшак думини ювсанг ҳам, ҳалол меңнат,
Ҳалол меңнат — ҳеч қайда гуноҳ әмас!

Үғри бўлиб, яхши тўн киёлмассан,
Бир ўргансанг нафсингни тиёлмассан;
Давлат кетар, ор билан номус кетар,
Аммо, чивин жонингни қиёлмассан.

Баъзига қувлик билан давлат битар,
Баъзилар то ўлгунча тилаб ўтар.
Меңнат қилмай топганинг — давлат әмас,
Қор сувидай бир зумда оқиб кетар.

Қасам урган қувлардан нари юргин!
Тиниб оқмас сувлардан нари юргин!
Бу юртда тиланчи кўп, эринчак мўл,
Меңнат севмас... Улардан нари юргин!

1895.

Ешлик ўтди, билдингми?
Йигитликка келдингми?
Йигитлик ўтди, күрдингми?
Кексаликка күндингми?

Ким билади, шум така,
Не гуноҳлар қилгансан.
Не қилмишлар билгансан,
Қай күчага киргансан,
Не йўллардан юргансан.

Ким билади, шум така,
Тугал бадбахт бўларсан,
Оғилда ўлган туюдай,
Сен ҳам ҳаром ўларсан.

1895.

* * *

Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан бошқа,
Оларидан чора йўқ алдамасга.
Қаерда пулни кўрса топинади,
Одамлар лаънат ўқир ундаи пастга.

Мол ёяди шуҳратин билдиримоққа.
Кўз-кўз қиласар мол билан куйдиримоққа.
Ўзи чўчқа, ўзгани ит деб ўйлар,
Сув шўрва суюк билан сўйдиримакка.

Ақлли, хуш Феълли я ва орли деб,
Мақтамайди ҳеч кимни бу кунда кўп.
Шу кунда мол қаерда гўнг ичида.
Олтин берсанг, беради гўнгидан еб.

Шуни ўқиб ўйлай бер бўлсанг зийрак.
Кучингни сот, ор сотиб нега керак?
Уч нарса одамзоднинг хосияти,
Зўр гайрат, ёркин ақл, илиқ юрак.

1896.

* * *

Бир гүзәл қыз бўлибди хон қўлида,
Хон ҳам жонин қияркан қыз йўлида:
Олтин — кумуш кийган шоҳи ипак.
Кутучи қыз — келинлар бор сўнгида.

Деган сўз бор «уй-уйга, така тувга»,
Хон ғарқ бўлиб юрипти овоз дувга.
Қўйнимни, чол сийпаган, қурт есин деб,
Жар тошдан қыз қулабди теран сувга.

Шон — салтанат юпатмас ёғ юракни,
Ким ҳам бўласин, ўз тенгин тиламасми?
Вақти ўтган давронни қувалаган,
На қиласин бир қариган қув суюкни?!

Қари — ёш даврони ўзга, тотув эмас.
Эпга қўнар, ёш юрак сотув эмас.
Кимда-ким катта бўлса икки мучал,
Мол бериб олган билан хотин эмас.

Кўп бойлар ёш хотинни тутар экан.
Еш қайғусин билдиримай ютар экан.
Орасида буларнинг муҳаббат йўқ,
Тушаб қўйиб қочирав буқамикан?

Бой қариса молига берар чилвири,
Мол умрни янгиртмас, худо ургир.
Бироннинг қизин молга сотиб олиб,
Илгаргини излаган қандай қургир.

«Хотиним қандай?» демас оқсоқол бой,
Ёш билан дўст бўлибди ёпирам-ой!
Қув хотининг майишса шод бўласан.
Шайтонга шогирд қилиб қўйишгандай.

Қари бой! Қаттиқ соқ бўл, тилга кўнсанг,
Муйиз чиқар хотиннинг тилига кирсанг.
Ҳеч ўқмассан ўзингга — ўзинг маз буб,
Дастурхон ҳам хотинни, маҳтан кўрсанг.

Гуноҳсиз хотин билан бўлар ароз,
Ёшнинг кўнгли эримас, у ўзи ноз,
Биттаси қизил гулу, бирор қуврай,
Бир ерга қўшилурми қиши билан ёз!

Доим бўлмас қуйруқни буланглаттан,
Социдан силаб-сийпаб суюб ётган.
Икки кўнгил ораси йилчилик ер,
Уни қандай қўшади у онт урган.

1896.

* * *

Бутун тунга тарқалар —
Яхши оңанг, шириң қүй.
Дилга хил-хил үй солар,
Оңанг сүйсанг, мендай суй!

Олам эсдан чиқади,
Унутаман ўзимни.
Күнглим маъни ўқади,
Дейәлмайман сүзимни.

Чүлда ташна сув топса,
Ичар узала тушиб.
Билмайди, то қонгунча,
Үтсалар ҳам туртишиб.

Яхши оңанг — күйдирап,
Эсга тушар үтганлар.
Гүё тушингга кирап —
Күйлаб, йиглаб кетганлар...

Эски олам, қадим ҳол —
Такрор аён бўлади.
Ҳарён учади хаёл,
Менинг кўнглим тўлади.

Үтмиш оғусин ичиб,
Бўламан боз маст — гаранг.
Ёлғонлар чин кўринар...
Оҳанг кучига қаранг!

Боз мени алдай бошлар —
Ҳар муттаҳам ва ҳар қув.
Оламда мен ичмаган —
Айтинг қолдими оғу?

1897.

* * *

Құруқ ҳай-ҳай, бақириқ,
Қулоққа ёқмас әкан.
Илми йўқ, ҳунари йўқ,
Кишига боқма әкан.

Жоҳил, нодон, қасамхўр,
Айтса сен қонма әкан.
Бекор ўттан умрингга,
Асло ишонма әкан.

1897.

* * *

Елсиз тунда ёруғ ой
Нури сувда дириллар.
Овул олди теран сой,
Дарә каби гуриллар.

Қалин дарахт барглари
Шивирлашар, ғоз қотар.
Майсазордир таглари,
Күм-күк товланиб ётар.

Яңгарә эди тоғу-тош,
Күйлаб келгән чөғида.
Йўлимга чиқар әдинг,
Кўришардик овлогда.

Қалби гуп-гуп уарди,
Совуқ тер босарди гоҳ.
Ҳориб шунда туарди,
Чўчиб тушарди ногоҳ.

Сўз айтолмас, тили лол,
Нотинч эди юраги.
Суяниб туарә беҳол,
Томоққа ботиб ияги,

* * *

Не умид: беирода,
Faflat босган инсондан?
Ақлдан маҳрум одам —
Фарқи нима ҳайвондан?

Иродасиз ақл хам —
Теран бүйлаб кетолмас,
Faflatда қолган одам —
Муродига етолмас.

Тан тилагин бермасанг,
Жон чидамас, жон ачири.
Жон тилагин бермасанг,
Жон чидамас, қон ачири.

Мол-у ақлдан маҳрум.
Тану жони бор, аммо,
Молдан фарқинг бўлмагач,
Тириклидан не маъни?

Номим одам бўлган сўнг,
Қандай нодон бўлайин?
Халқим нодон бўлган сўнг,
Қаён бориб ўнгайин?

1898.

* * *

Мен кўрдим узун қайин қулаганин,
Қора ерга бош қўйиб сулаганин.
Япроги сарғайиб ва ўлимсираб,
Бойқушнинг ким тинглайди йиғлаганин.

Мен кўрдим, ўйнаб юрган қизил кийик
Гавдасига миљтиқнинг ўқи тийиб,
Толиқиб, қонсираган қовоқ туйиб,
Кимга ботар у бойқуш тортган қуйик.

Мен кўрдим синиқ қанот капалакни,
У ҳам билар умрни изламакни;
Кун чиққанда исинар қалт-қулт этиб,
Ундан ибрат олар жон бир бўлакни.

Мен кўрдим ошиқ ёрдан ваъдасиэлик,
Умрнинг қизигидан умид уадик.
Иссиқ юрак совуди, яра тушди,
Чиқмаган чибин жонли кун ўтказдик.

Дунёниг билдик охир оқибатин,
Еб юрган кўп, бирининг бири этин,
Үйли одамга қизиқ йўқ бу дунёда,
Кўпининг сирти бутун, ичи тутун.

1898.

* * *

Гүзәл ёрим, мен индамай юрамап күп.
Үйлама сен, ўтсиз, ўйсиз, совук жон деб.
Юракдаги алангани күз ёш қилиб,
Гар оқизсам, у нимага бүлади сеп?

Шўринг қургур эл кўзига тик қарайман,
«Шунимни сен сўкади-ку» деб үйлайсан.
Юрагимни пора-пора кесиб юрган,
Орсизларни «дўстим» деб нега аяйман?

Ичимда қайғум кўпdir, кўз ёшим кам.
Одам йўқdir уни дўст деб, дардим айтсам,
Хотин киши бир нозик гул, севиш керак,
Кўзидан ёши чиқса уни артсам.

Кўнглингга маълумдирки ҳолим менинг,
Ғазабларинг бўшагандир энди сенинг.
Агар менинг ичимни ёриб кўрсанг,
Йиғлашингни унитиб, чўчири эдинг.

1898.

* * *

Кун ортидан кун туғар,
Бир кун бекор үтказмас.
Үй ортидан үй туғар,
Елга минсанг етказмас.

1898.

* * *

Ҳаста юрак тепади аста-секин,
Чарчаб қолган гавдамда жүш уролмай,
Гоҳо уни иссиқ қон босиб кетар,
Кийналар узун тунда дам ололмай.

Хаёл күки қоронғу, қайғу енгган,
Әркалик ва дүстликни оғриқ күрар.
Ақли йүқ, ори йүқ ҳовлиққанни,
Кунда күриб улардан юз ўгирап.

Эслаб ўтган кунларин расо құмсар.
Бу кунни кун демас қарғаб сўкар
Гоҳо тилаб баҳт билан яна тинчлик.
Гоҳо қайғу ғазабни яна истар.

Гоҳо йигламоқ истар айтиб зорин.
Шундай кунда туғилған дарднинг барин.
Гоҳо уни яширад әлу-юртдан,
Мазақлаб кеткизар, деб киши орин.

Ҳаста юрак тепади аста-секин
Үз дардини яшириб ҳеч билдирмай.
Гоҳо босар иссиқ қон уни сокин
Гоҳо бир дам жим қолар ун чиқармай.

Юрагим менинг қирқ ямок,
Хиёнаткор оламдан.
Қандай қилиб бўлсин соғ,
Кўнгил қолган ҳаммадан.

Гоҳо ўлди, гоҳ бўлди ён
Кимни севса бу юрак!
Бари душман, ё йўлга тов,
Суянишга йўқ тиргак.

Етиб келди қарилек хам,
Уни түсар күч қайда?!
Дүст бўлмас қалби бегам.
Ундан бизга йўқ фойда.

Эй, юраги дардли одам,
Қалбимдан сен хабар ол:
Унда не бор,
 қандай дард, ғам
Тилга кирап,
 қулоқ сол.

1899.

* * *

Кучук асраб ит қилдим,
Сүнг болдиrimдан қопди.
Бирөвга милтиқ ўргатдим.
У кўкрагимдан отди.

1899.

* * *

Юрагим, нима сезасан,
Сендан бошқа жон йўқми?
Дунёни кўнглум кезасан,
Таянч йўқми қўй, тўхта!

Сезганингни сездириб,
Етолмадинг ўртоққа.
Тирик жондан беэдириб,
Оборасан қай ёққа.

Ўртоқлик, тинчлик, дўстлик-ку,
Унинг қадрин ким билар?
Ҳар кимга тилак қўшдик-ку —
Бари алдамчи савдогар.

Дўстни қайдан топарсан,
Кенгашишга одам йўқ.
Нари-бери чопарсан,
Елғизликтан ёмон йўқ.

Ақл айтсанг бирорга,
Ичинг эриб, илиниб.
Уялмас ҳақ тилашга,
Расволиги билиниб.

Хақим бериб тинглатган
Сүз күнгилга күнарми?
Кулагин сотган пир урган,
Үнгидарми, ўнгарми?

Куясан юрак, куясан,
Күйганингдан не фойда.
Дунёда нени суюсан,
Умр қайда, дўст қайда?

1900.

* * *

Қүёшни вақт итариб,
Күк уфқдан оширса,
Кўланка бошин кўтариб,
Узоқни кўздан яширса,
Шунда кўнглим йўқлайди
Жондан севган ошиғин.
Кўзи етиб тўхтайди,
Ўтган куининг қочигин.
Кўкка бокдим «Олло» деб.
Синааб кўрай, деб кучин.
Раҳмати унинг унда кўп,
Фойдаси йўқ биз учун.
Нега севсин ул мени,
Дилга уни олмадим.
Кўрдим ортиқ мен сени
Раҳматидан оллонинг.

1900.

* * *

Юрак — денгиз, асл тошдир қалб олови
Шу оловсиз юрак бўлмас баҳт гарови.
Юракда ўт, дард, ҳарорат бўлмас әкан.
У юракнинг на дўсти бор ва на ёви!

Юрак иши дўстлик ҳам, душманлик ҳам,
Ор-номусга соқчи бўлар ақл ҳар дам,
Ор, уятни менсимасни бизнинг элда
Мартаба деб билар катта-кичик одам.

Ўт озаяр ҳар одамда қариган чоқ,
Ўт камайса юрган йўлинг бўлар тайғок.
Ҳар учраган ёрдам қўлин узатса ҳам,
Йўлинг тайғоқ, оёқларинг титрар, маймоқ.

1902.

* *

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Соялама сой топмай.
Не кун тушди бошингга
Куни, туни жой топмай?
Шундай юрганинг билан
Қиз ўларми бой¹ топмай?
Тунда қеэган маъқулми,
Чор атрофга жовдирай?
Ўламан деб юрдингми,
Бундан бошқа ой топмай!

Жим-жим кўнглим, жим кўнглим,
Сабр таги сариқ олтин.
Сабр қиласанг ҳолингни,
Билармикан бегзодим?
Кўнгил овлаб сўз айтар,
Орадаги тилхатим.
Оқин сувдай тўлқинлаб,
Ўтаётиро ҳаётим.
Касал эмас, соғ эмас,
Қуриди ҳол, қувватим!..

¹ Бой – эр маъносида.

Жим-жим күнглим, жим күнглим,
Хеч ўйланма, етади!
Бу ўйлардан фойда йўқ,
Умр маълум ўтади.
Ажал ҳам тез етади.

Ҳўш, қиз олсин...
Азоб кўрмай роҳат йўқ,
Ахир у ҳам кетади.
Унинг билан ҳаётда
Бор гўзаллик битарми?
Ҳақни сотсанг ҳаромга,
Тангри қабул этарми?
«Қиз севади мени» деб
Тайтанглашинг кетарми?

Жим-жим күнглим, жим күнглим,
Ўйлаб-ўйлаб толарсан.
Ҳаммасини билсанг ҳам,
Ҳали инкор қиласан!
Ўртанасан, ёнасан,

Бекордан бекор азобга
Ўз бошингни соласан.
Қай вақтда тўйғаэдинг
Айиқ каби оғасин,
Хотин билан тогасин?

Хеч зот юрмас ерларда
Қарамай нега чопасан?
Сенингча шу яхшими,
Ушлаб киши сабосин?
Кийимингни йиртасан,
Элга кулги бўласан.

Жим-жим күнглим, жим күнглим,
Софиниб ҳеч сарғайма!
Тинч юрсанг хам қиз қувмай,
Сени бирөв карғарми?
Қиз изласанг күнгил бер,
Бу гап маъқул бўлмасми?
Кўриб олсанг кўркамин,
Севиб олсанг севганин,
Шунда күнглинг тўлмасми?

NATLIB.UZ

Ярқ этмас, қаро күнглім не қылса ҳам,
Осмонда ой билан кун қақылса ҳам.
Дүнёда сира сендей менга ёр йүк.
Сенга ёр мендан ортиқ топылса ҳам.

Шүрли ошиқ сарғайса ҳам, соғинса ҳам,
Ёр айниб, яхши сүздан янглишса ҳам,
Чидайди ёр ишига рози бўлиб,
Масхара ва хўрликда топинса ҳам.

Тулпордан чувир ўзмас чопылса ҳам,
Унга ҳам үкки тўмор тақылса ҳам.
Қоқитмай мени сиртдан юра олмайди,
Қаерда ким еликиб, қоқинса ҳам.

Кучук, ит бари оларми ёпилса ҳам,
Етарли бўлиб суюқ топылса ҳам.
Орсиз одам дўқ уриб ҳарсиллайди,
Ҳар ердаёқ устунга тақылса ҳам.

* * *

Тойга миндик,
Түйга чопдик,
Яхши кийим кийиниб.
Уки тақдик,
Кулиб боқдик.
Йүк нарсага суюниб
Киргий учди
Күшни қучди
Не битди?

Отамиз бор,
Домламиз бор,
Айтганига күнмадик.
Сүнг чогида
«Биз унга жүр
Бўламиз» деб билмадик.
Яшрин қочдик,
Йўллар ошдик
Чувлашдик.

Езув ёздик,
Хат танидик,
Бўлдик озод домладан!

Чала ўқитдан
Не наф күрдик,
Қолғандан сүнг хўп подон.
Баҳосиа ёшлик,
Бўз болалик,
Адашдик.

Бўз болалик
Қиз қарадик,
Ҳазиллашдик, сўйлашдик;
Пойга чопдик,
Шон таратдик,
Бақиришиб куйлашдик.
Кўнгулга келар,
Ким йўлар,
Ким кўнар!

Жойин топдик,
Хотин олдик,
Маҳри тегди озгина;
Турмуш қурдик,
Энди ўйландик,
Қолди ёшлик соэгинам.
Ёшлик қайда?
Вой-войла
Не фойда?

* * *

Үз айбимга күз солиб
Үйга ботдим, түлғондим.
Үз айбимни құлға олиб,
Текширишга ўйландим.
Үзимга ўзим ёқмадим,
Энди қайға сиғолдим?
Ұрганған бу күнгили
Қандай қилиб тиёлдим?

Гуноҳимни санасам,
Тоғ тошидан оз әмас.
Юрагимга күз солсам,
Игна қадар тозамас.
Арчиб, олиб ташлашга
Жүякдаги ўт әмас.
Ҳаммаси ҳам ўзимдан,
Тангри берган «ёт» әмас.

Шунча аҳмоқ бўлганман,
Кўринганга қизиқдим.
Адолатлик юракнинг
Одиллигин бузибман.
Ақл билан билимдан

Жуда умид ўзибман.
Ҳийла билан қувликни
Марвариддай тизибман.
Ялмоғиздай мен очкүэ,
Ор, номусдан беziбман.
Қувлик билан шумликка
Тентак бўлиб учиман.
«Сиз биласиэ» деганга,
Кунда куйиб-пишибман
Ҳар кимсага мақтаниб,
Айтибман: мен «пишиқман».

NATLIB.UZ

МАЪСУД

ПОЭМА

Е олло ҳурматингга дўстинг Маҳмуд,
Тилга куч бер, билинсин тўғри мақсуд.
Хорун — Рашид ҳалифа замонида
Боғдодда йигит борди оти Маъсуд.

Шаҳардан бир кун Маъсуд чиқди тишга,
Бордими тўғри келиб бирор ишга.
Бир ўғри ушлаб, тўнаб ётган ерда
Гез бўлди бир бечора чол бойқишига.

Чол бойқиши бақиради фарёд солиб.
Айриб олар одам йўқ уни бориб.
«Ким ҳам бўлса бир эрлик қиласин» деб
Маъсуд учди ўғрига газабланиб.

Маъсудни ўғри чопди қилич билан,
Яхшиёқ жон сақлади бир иш билан.
Эсон-омон у чол ҳам қутилибди,
Маъсуддан ён қочганда уруш билан.

Маъсудга келди у чол кўзин тиклаб.
Кўрса бошдан қон оқади мард энтикиб,
Чол ўйлапти қарзимни мен ўтайин,
Йигит экан баҳодир, довюрак деб,

Эй йигит не қиласаң ҳам эр әкансан.
Күргайсан әрлигингнинг баракасин.
Ажалдан; сабаб бўлиб, сен қутуқардинг
Шу учун олло сенга умр берсин.

Бой эмасман, ботир ё хон эмасман,
Отоқли, ортиқ бўлган жон эмасман.
Сабаб бўлиб ажалдан қутқардинг сен.
Яхшиликни мен билмас, чол эмасман.

Мен бир жонман дунёда, жоҳон кезган.
Аzon билан кетаман шаҳринги здан.
Эртароқ фалон ерга келиб туриб,
Олиб қол бир мукофат ўғлим биздан.

Пул учун қизиқмассан сен ҳам бир эр,
Сени менга учратди парвардигор.
Бир худонинг ҳақи учун мен тилайман.
Қабул қил шартим учун қўлингни бер.

Ўғрига юбормадим мен номусни,
Ким пуллар бундай-бундай қилган ишни,
Олло ҳақи деган ҳеч амал ҳам йўқ,
«Борайин» деб ваъда этиб қўл олиши.

У ерга йигит туриб эрта борди,
Олдидан чол тез пайдо бўлақолди.
Қўлидан ушлаб олиб эргашитириб,
Бир четда турган уйга олиб борди.

У уйда бир гул турар сўлқиллаган,
Бошида уч мева бор билқиллаган .
Бири оқ, бири қизил, бири сариқ.
Танлаб шундан бирини олгин, деган.

Оқин олсанг ақлинг жондан ошар,
Саригин олсанг давлатинг сувдай тошар.
Агар қизил мевани олиб есанг,
Хотин қиэда жон бўлмас сендан қочар.

У йигит чол сўзига қулоқ солди,
Кўзини пастга тикиб оз ўйланди.
Оқи билан саригин олмайман деб.
«Қизил мева ейман»— деб қўлга олди.

Мен бераман, тонмайман айта туриб,
Пушаймон бўлмай кейин юриб-юриб,
Оқ билан саригини олмаганинг,
Маъносини менга айт яқин кўриб.

Мен бўлсам агар окин емоқ дедим,
Ақилли бўлдим элдан бўлак дедим.
Мен ақлни эмас, у балки мени,
Йўлга солса, ўргатса керак дедим.

Ақллик жон топилмас менга сирдош,
Айниқса сўзга нодон бўйин бермас,
Адолатсиэ, ақлсиэ, орсиэларни,
Кўра туриб кўнгилда тинчлик турмас.

Одам дардли бўлмасми ғусса тошиб,
Ширин уйқу келмайди тунда ётиб,
Юрагимнинг дардига эм тополмай.
Ширин ош ичолмайман дамин тотиб.

Саригин еб, мен бўлсам бойнинг ўзи,
Оғзида халойиқнинг бўлдим сўзи.
Палончидан бир нарса олсакчи деб,
Тикилар жон битканнинг менга кўзи.

Юрт қарғар юртдан ортиқ бойлик үчун.
Пуллайди бирор турсин, бирор ичин.
Не қылса ҳам нодонлар олмоқ истар.
Моли құргир күйдиріб юртнинг ичин.

Меңнатсиз мол сўрамоқ хайрчилик,
Ақали әрга ордир унда қилиқ.
Уни ўйлар бу кунда одам борми?
Фойда ўйламай қилади ким тотулик.

Берсанг қолар нимаси унда орнинг,
Бермасанг ўзинг ҳам ит бирга бүлдинг.
На ўзинг ит, бўлмаса бор элинг ит,
Даъвосиз бир балога миниб қолдинг.

Қизилни есам мени аёл суюр,
Одамликка юрмаса не жон куяр.
Аёллар ҳам кўп жонку, дўстим бўлса,
Деб эдим бир фойдаси менга тияр.

Эркакнинг гар эркакда бўлса қасди,
Хотин — она, қизи йўқ кимнинг боши,
Қон қаҳар қора киши қасдлик қилса:
Шунда аёл бўлмасми ҳимоячи.

Аслда одам боши соғ бўларми?
Үйида текширилмас дов бўларми?
Эри аччиқ айтса, хотин юмшоқ айтиб,
Ўтиrsa бурунгидай ёв бўларми?

Шуни ўйлаб қизил мева мен танладим,
Берсангиэ емоқ бўлиб бел бойладим.
Тўсатдан мен бу сўэни айтганим йўқ
Бошидаёқ ўйлаб тегин авайладим.

Бу сүзга солиб турди чол қулогин,
Бўлмаса топиб айтдинг ё чироғим,
Ақл, давлат, аввалдан сенда экан.
Умрингдай узун бўлсин, баҳтинг, жоним.

Бу чол бўлак чол эмас Ҳизир эди,
Эпин топиб йигитга тўғри келди.
Сўзига ва ақлига, қилиғига,
Рози бўлиб ҳақига дуо қилди.

Ҳизирдан Масъуд дуо хўп олипти.
Сўнгидан шаъми — жаҳон аталипти,
Маъноси бу дунёнинг куни деган
Етишиб бизга ибрат сўз қолипти.

1887.

NATLIB.UZ

АЗИМ КИССАСИ

«Минг бир кечә» әртакларидан

«Минг бир тун»дан ўқиб бунинг мазмунини.
Үлан қилиб куйламоқчи бўлдим уни;
Бағдод элда Мустафою Сафо деган —
Яшаганкан икки йигит оға-ини.

Қиблагоҳин олиб кетиб ўлим бевакт,
Иккаласи меҳнат қилиб, излапти баҳт.
Кенжа йигит тикувчи хўб чевар экан,
Мустафоси рассом экан, етуқ бу вақт.

Булар икки элга қилмоқ бўлган сафар,
Бирор улар кўрмаганди ўзга шаҳар.
Хайё-ху деб, топмоқ бўлиб «Мол топган»ни,
Ваъдалашиб, йўлга тушмоқ бўлган саҳар.

Улар қўрқмас экан хавфу хатарлардан,
Айрилмоқни чиндан тақдир насиб қилган.
Чинмочинга² Сафо етиб келгунича,
Мустафоси Балсурага етиб келган.

¹ Мол топган — жойнинг номи.

² Чинмочин — Ҳиндистонда бир қалъа

³ Балсур — бу дам қалъа

Ака аввал сүкқабош ва фақир ўтган,
Тангри құллаб, касби-кори ривож топған.
Күп ўтмасдан бола-чақа, уй-жой қилиб,
Бул шаҳарда обрү топиб, донг таратған.

Пулли бўлиб, усти бутун, кўзи тўйған,
Қоғозга хўб сурат солиб, касбин суйған.
Ҳақ таоло қўчқордайин ўғил бериб,
Эшон домла унга Азим деб от қўйған.

Йилдан-йилга Азим ўсди одим ташлаб,
Сўнг мадраса талабаси бўлиб, ташна.
Кўп йил ўтмай, бу ёш йигит доно бўлиб,
Оқ кўнгилли, юзи нурли, кетди яшнаб.

Сўнгра ота ҳунарига қўйди ихлос,
Отадан ҳам ўтиб кетди, фарзандга хос.
Мустафо кўз юмса ҳамки куни етиб,
Юпин етим қолмади ёш ниҳол хуллас.

Отасининг ҳунарини қўлга олди,
Отадан ҳам ўтиб кетди, эл тонг қолди.
Ҳаридорлар кундан-кунга кўпайгандан,
Аввалгидан зиёд бойлик — мол тополди.

Бир кун Азим дўконда иш қиласр эди,
Олтин камар, зарбоф тўнла бир чол келди.
Не қиласин бир обрўли кишидир деб,
Азим туриб, таъзим билан салом берди.

Алик олиб қария ҳам саломлашди,
Аста юриб Азимга у яқинлашди.
— Шаҳрингизга мусофириман, эй чирогим,
Ишинг қалай, не қиласан? — деб сўрашди.

— Ешлагымдан етим әдим, күнгли синиқ
Хунарим ҳам мақтанарлы әмас улуг.
Әртаю кеч меңнат қилиб, тиним билмай
Қилар ишим сураткашлик, бүёқчилик.

— Назаримда билмсизга ўхшамайсан,
Уддалайсан истасанғ ҳар ҳунарни сан?
Еш жонингга әртаю кеч күзни қадаб
Ишласанғ ҳам кунинг бекор ўтар экан.

Чол сўзиға аччиғланди Азим туриб,
— Мунча дағал сўзлайсиз, дер аччик қилиб,
Гарчи сиздай қорни тўқ бой бўлмасам ҳам
Не қиласиз ота касбим пастга уриб.

— Хўрламайман, болагинам, эўрламайман,
Әртаю кеч ишлайсанки, мен айман;
Кимёгарлик қилар әдим, ўргатардим,
Мисдан олтин ясар әдим, алдамайман.

Кўзинг етса ўрганаардинг сен гул ҳунар?
Ўйлайсанми ҳар кимсага, деб, ўргатар.
Ерда қолмас, кулаг ҳамда соз ҳунарки,
Оз иш билан анча олтин фойда етар.

Етгани йўқ молу дунём ошиб-тошиб,
Бу сўзларни айтдим, болам, меҳрим тушиб,
Эртагача мис тайёрлаб турсанг агар,
Бу жумбоқни еча олар әдинг шуйтиб.

Энг аввало чинлигига етсин кўзинг,
Ўргатмоқни шарт қилдим-ку сенга ўзим,
Эртасига худди шунда топишмоққа,
Ваъдалашиб бир-бирига берди сўзин.

Чол кетдию бола ҳайрон уйга қайтди,
Воқеани онасига келиб айтди.
Үғли кимё билими бор әкан деса,
Она қалби дов бермади шу пайтда.

Мис пақирни олдига қўй, айтган махал,
Олтин бўлса, бойлик ошар, яхши бу ҳол.
Елғизгинам, не қиласанг ҳам эҳтиёт бўл,
Шум жодугар чиқмасин у нотаниш чол.

Бола деди: «Ҳақ олдида банда ожиз,
Бўлса ёлғон хору зор бўб кетар шаксиз.
Агар бунинг таг-тубига етолмасак,
Аlam билан пушаймонда қолмайлик биз.

Не қилса ҳам бола шу кун ухломади,
Чол сўзининг мазмунига етолмади.
Мис пақирни олиб, шу кун барвақт туриб,
Дўконига эрта борди, кеч қолмади.

Чол ҳам худди шу чоқ ҳозир-нозир,
Халтачадан босқон олди, олди кўмир.
Иккаласи саломлашиб бўлгандан сўнг,
«Мисинг қайда, болам» дея кўрди тадбир.

Кўмирга ўт қўйиб, қурди декча — қозон,
Мис пақирни букиб, солди унга шу он,
Тобга келиб мис әриган кезида чол
Қопқора бир дори олди халтачадан.

Тез олдию у дорини мисга солди,
Қозон қайнаб шу ондаёқ мис чайқалди.
Не биландир уни бир оз қориштиргач
Олтин қилиб, совутиб, сўнг қўлга олди.

Қўлидаги олтинини унга берди,
— «Заргарларга бориб кўрсат, болам энди.
«Олтин әмас» деб бир кимса айтса агар,
Алдайдиган одатим йўқ, айнимайди.

Олтинларни олиб бориб элга кўрсат,
Тангри қўллаб, ишни ўнгдан келтирса баҳт,
Ихлос билан мени йўқлаб қолсанг агар
Тополасан мени анов боғдан фақат».

Азим чопди олтинларни ола солиб,
Не-не бойлар уни кўрди қўлга олиб,
— «Асл олтин, тоза олтин эканку» деб,
Ким кўрмасин айтишади ҳайрон қолиб.

Уч минг уч юэ тилла пулга қайтди сотиб,
Онасиға олиб келди қулоч отиб.
Онаси ҳам:— Уша чолни чақир,— деди,—
— Кетсин ахир уйимиэдан нон-туэ тотиб.

Ваъдалашган боққа кириб борди Азим,
Чол учради, ўтиради, солса разм.
— Эй отажон, қилган ишинг ҳақ — рост
экан,
Нон-туэ тотиб кетишингни этдик жазм.

Сўнг бир ҳовуч тилла берди Азимга чол:
— «Сенинг ҳам ўз молинг,— деди,—
мендаги мол.
Кўнгил ёзиб, чақчақлашиб ўтирайлик
Турли-туман қимматбаҳо шароб — май ол.

Яйраб-яшнаб отамлашсак бизлар танҳо,
Баҳри-дилинг очилади бўтам, хоҳ — хо,

Онагни ҳам бирор жойга юбормасанг,
Күнгил тортиб айтолмайман сирим асло.

Кун ботгунча күнглинг бўлма, қўяй айтиб.
Қош қорайгач мен келаман яна қайтиб
Ейиш-ичиш борасида айтар сўз кўп
Шунда бирор эшитмасин уйда ётиб».

Азим кезди бозор аро бир оз хуввакт,
Турли-туман шароб олиб келтирди тахт,
Олтинларни кўргандан сўнг онаси ҳам,
Таскин топиб қўшнисига кетди барвакт.

Ғамлаб мева, нозу-неъмат, шароб — майин,
Азим қувнар олтин жиринг этган сайин.
Уйларига ҳеч кимсани қиритмасдан,
Чол келгунча ясантириб турди жойин.

Қош қорайган чоқда чол ҳам етиб келди,
Азим чаққон эшик очди, юриб-елди.
Азимни у гўё яқин фарзанд билиб,
Жилмайганча айёrona уйга кирди.

Бу чол кўздан кечирмаган жой қолмади,
Бир Азимдан ўзга жонни тополмади.
Ортиғича чолга баҳо берган Азим
— Нега мунча қарайсиэ? — деб гап олмади.

Вақтин чоғлаб сўзлайди чол тўхтав билмай,
Таъзим қилиб Азим турап, тинглаб, жилмай.
Ош ейилиб, қўл ювилиб бўлгандан сўнг
«Майни келтир» деб имлади, парво қилмай.

Қадимдан бир одат борки, ҳануз яшар,
Русми, немис, дунёдаги борки башар.

Овқатдан сүнг қитдек-қитдек отмоқ учун
Фойдали деб соғлиққа май сипқаришар.

Шарақлаган шишеларга патнис тұлди.
Бир-иккита жонон қадақ тайёр бўлди.
Пасти-баланд сўз отишиб, қах-қах уриб,
Чўқишилар пиёланинг ўнги-сўли.

Мийигида кулган бу чол кўп қув эди,
Буни билмай содда Азим тез маст бўлди.
Чўқишириб май косалар алмашингач,
Жодугар чол май қадаҳга дори солди.

Фирибгар чол кўпдан шундай қилар экан,
Кўпнинг ҳаёт томирига болта урган.
Дори солган майни беҳос ичгандан сўнг
Ярим тунга бориб Азим хушдан кетган.

Шунда шум чол деразадан хуштак чалди,
Тобутли тўрт йигит уйга кира қолди.
Азимни шу тобутга тез солишди-да,
Кўтаришиб тишга томон юра қолди.

Азимни маст қилганидан кўнгли тўлди,
Эшик ёпар экан кўрди ўнгу сўлни.
Сўнgra маҳкам бекитди-да, онт урган чол,
— Юрларинг,— деб икки кўзи йўлда бўлди.

Кўм-кўк денгиз соҳилида қалин қамиш,
Қамишзорда кема турар чолга таниш.
Азимжонни шу кемага солишди-да,
Сузиб кетди, бошланиб тез эшкак эшиш.

Қанотида ўттиз чоғлик йўлдоши бор,
Тонг отгунча бул шаҳардан кетди олис.

Эл уйғонди, эрта билан кампир келди,
Болажонин йўқолганин кўнгли билди.
Фарёд чекди, йиғлади, не қилсии шўрли,
Еш Азимнинг ҳолин баён этай энди.

Азим хушга келди расо эрта тушда,
Азиэ бошин кўрди хавфу-хатар ишда.
Кўл-оёғи кишанланган ётар танҳо,
Гўё темир қафас турар эди устда.

Кўзголди-ю, ўрнидан ул аранг турди,
Турганидан ўша туллак ҷолни кўрди.
— Оппоқ соқол одам мудҳиш иш қиласми,
Онамдан ҳам айирдингми? — деб оҳ урди.

— Кўзингни оч, эсингни йиғ, ўйнашма, бас.
Мени сен ўз тенгдошингга килма қиёс,
Оташпарат динидаман, динимга кир,
Одамларим хатарлардан ётар ҳалос.

Нодон бўлма, айтиб қўйдим мен бир карра,
Гар кўнмасанг кунда ейсан бир юз дарра.
Минг бир жонинг бўлганда ҳам қутилмайсан,
Билиб кўйки, шафқатим йўқ, сенга зарра.

Бола айтди: «Диним учун бўлай қурбон,
Чўқинмайман ўтингга мен, куйдирма жон.
Ҳақ йўлида минг розиман шаҳид ўлсам,
Кўрқади деб умид қилма, сен беймон».

Ечинтириб болани, тез яланғочлаб,
Роса урди юз даррани қулочкашлаб.
Тишни-тишга қўйди бола, ғинг демади,
Бир озгина хушсиэланди ўзни ташлаб.

Ёмонликни хуш кўрмади ҳақнинг ўзи,
Сел қўйилиб, тим қорайди кўкнинг юзи.
Бола боғли ётганича қола берди,
Чол авора бўлиб қолди кема кезиб.

Туни билан ухлашмади, сира мизғиб,
Сув шариллаб, тўлқин уриб, шамол изгиб.
Сув тўкишиб, тонг отғунча шолпиллашиб,
Ўттиз қули ҳолдан кетди, сувда юзиб.

Қуллар бирга тўпланиши бош қўшишиб,
— «Бу ҳолатда ўламиз»— деб қолди шошиб.
Ҳаммани шу кунга солган шум такани
Грибондан титди газаб — қаҳри ошиб.

— Ота, ўйлаб иш қилмайсиз аввал бошдан.
Жон сақлашиб қочмас эдик бало — тошдан
Худо бизнинг ишимизни хуш кўрмади,
Ҳалос этиб, розилик ол банди ёшдан.

Қўлин ечиб, розилик ол, кишани буз.
Қани, тез бўл! Нима дейсан, вақт тигиз?
Бу талабга ён бермасанг, ахир ўлдик,
Сени сувга ташламоққа шай турибмиэ!

Чол бу сўзга ёқа ушлаб ҳайрон қолди,
Не қиларин била олмай хўб ўйланди.
Ўттиз қулнинг авзойини пайқагаидан,
Кишанларни қўл-оёқдан ечиб олди.

Чирогим деб, бўйнига қўл ташлар шу чоқ,
Ёлғондакам кўзда ёши мунчоқ-мунчоқ.
— «Болагинам, мастилик билан қилипман»,—
деб,
Сўздан тониб, яна қўйди ҳийла — тузоқ.

Оқ күнгилли йигит эди бизнинг Азим.
Үйлар: «Нега шундай бўлса ийманди жим.
Мастлик билан қиласа қилган чиқар-у,—
деб,
Еш эмасми,— керак,— деди,— ишонишим.

— Кечдим сени, қилган бўлсанг мастерлик
килиб!
Кекса тулки: «чироғим» деб, туар қулиб,
Шамол тиниб, қуёш чиқди аввалгидай,
Худо ҳаққи, кетди ҳарён қулп уриб.

Сув кечмаган тойлоқдайин тошиб-шошиб,
Азимжонни сийларди чол таом ташиб;
Ўттиз қул ҳам «жўн одамга ўхшамас» деб,
Чин юракдан хизмат қиласар иш талашиб.

Бир манзилда чол гап отди: «болам, тўхта,
Мисни олтин қиласар дори анов ёқда.
Унчалик кўп узоқ эмас яқин ерда,
Боплаб олиб қайтсакмикан, не дейсан, ҳа?»

«Нима дердим» деди бола беихтиёр,
Чол қувонди ич-ичидан ўта бисёр.
Бош устида юугурдакдек қилди хизмат,
Маккорлиги авжга миниб бу ҳийлакор.

Тез орада бир соҳилга келди етиб,
Чол жўнади, Азимжонни ҳамроҳ этиб,
Бир ногора ётар экан, чалган эди,
Елмоялар¹ чиқди ерни дупирлатиб.

¹ Елмоя — учқур түя

Уч мояни чол ушлади миниш учун,
Бирисига озиқ-овқат ортди бутун.
Иккаласин иккаласи миниб олиб,
Ногорани йўлда қўйиб кетди шу кун.

Елмоялар келишади елдек учиб,
Чол бир ёққа қараб келар нелар бичиб.
«Булут каби осилганни кўряпсанми?
Ана шунда болам,— дейди, чол сўз очиб.

Аслида у Кўҳиқофdir, булут эмас,
Катта тоғнинг бериги ўнг ёғи, холос.
Биз қидирған дори ўша тоғ бошида.
Бургутдайин тездан олиб қайтолсак бас».

Туни билан йўл юришиб тонг отипти,
Худди уйдай бир нимадир ярқ этипти.
— Бу нимаси?— деб сўраган экан бола,
Тура сола қочганича чол кетипти.

— Бу нима?— деб такрорлапти Азим
шўрли—,
Қочасанки бу қандайин шармандалик?
— Эй чирогим, бу жой асли хатарли жой,
Евуз дев бор, қиласар иши жодугарлик.

Қамчи босди, чол шу сўзин бўлгач сўйлаб,
Кетди шу олдиндаги дарё бўйлаб.
Соҳил бўйлаб, йўл юрса ҳам, мўл юришиб,
Тушда тоғда тўхтадилар, равон айлаб.

Чол олдинда, бир қояда тўхтаб шу он,
Озиқ ортган елмояни этди қурбон.
Ичин ёриб, ичак-чавақ, ўпка бағрин.—
Қорнигача қолдирмасдан олди чақон.

Чол Азимга шунда арқон, ханжар берди,
— «Терига сен кириб, бир оз ётгин!» деди
Устингдан мен тикиб бўлгач бекинаман.
Тоғ бошида турган Семруғ бизни кўрди.

Семруғ келар кетганимдан кейин био оз,
Човут солиб сўнгра этар баланд парвоз.
Тепаликка қўнгач бирдан ёриб чиққин,
Сендан чўчиб теридан у кечади воз.

Тоғ бошида бордир қора, майин тупроқ,
Фурсатни бой бермай тўлдир қопни
теэроқ.

Қоп тўлганда боғлаб уни туширо пастга,
Токи ечиб олгунимча шошма бироқ.

Шундан кейин арқонингни тошга бойла,
Тушадиган бирор қулай ерни сайла.
Арқонингдан ушлагинда туш сирғаниб,
Иложи йўқ, қилинмаса бундай хийла.

Қанор олди, ханжар олди шунда Азим,
Бу сўзларни уқди барин солиб разм.
«Эркатойим, айтганимдан янгишма» деб
Чол ҳам ҳаддан эниёд қиласа эди таъзим.

Азим бўйин товламади, ўтарди вакт
Юрагида орзулари эди қат-қат:
«Таваккал» деб терига у кириб ётди,
Пешонага ёзилгани бўлар фақат.

Чол терини чандиб, тушди югурмоққа,
Қуён бўлди шоҳ-шабба мўл турган ёққа;

Кўкда Семурғ гир айланиб, шўнгиб шу он,
Човут солиб кўтарилид яна кўкка.
Шунда Семурғ харсанг тошга қўйди
бориб,

Азим ботир чиқа келди ичин ёриб.
Тирик одам боласини кўрган бу қуш,
Чўчигандан кетди ўзин четга олиб.

Азим чиқди тоғ бошига, аланг-жаланг,
Кўрса тураг эди тупроқ қолқора ранг.
Қоп тўлиши билан курмак қилиб бөғлаб,
Отасига туширади бола аранг.

Халиги қоп чол қўлига боргач етиб,
Қасамхўр чол мол-дунёга қолди ботиб.
Зил-замбил қоп ерга тушгач, динсиз
кофир,
Арқонни ҳам олиб кетди юла-тортиб.

Арқонидан айрилганча Азим қолди,
— «Арқонимни нега олдинг?» деб дод
солди.
— «Талай жонни шу кулфатга согланман»
деб,
Орқасига қарамасдан чол йўл олди.

Бетайиннинг динсиэлнинг шунда билди,
Шум чол парво қилмай кетди, юз ӯгирди.
Бу кофирининг қайтмаслиги аниқ бўлгач,
Югурганча қоя бўйлаб йўл қидиоди.

Ишондики, қутилмоққа йўқ эзур յўл,
Қорин очгач, ўта ғамгин, кўзлари хўл.
Бир шимадир — емиш топиб еб олдию,
Тақдирдаги бўлар деди, бар таваккал.

Қуёш ботди, бир жой топиб Азим ётди,
Қош қорайгач қўрқинч, шов-шув қанот
кокди.

Қараса ўт пуркар эмиш аждаҳолао.
Шунда ҳам у бир оз мизғиб, ухлаб қопти.

Уйқусидан чўчиб кетиб уйғонди тез,
Қарасаки, аждар келар, вақт тифиз.
Не ҳам бўлса таваккал деб, туриб дадил,
Ханжар билан қоқ бошига уорди шу кез.

Зарб етиб ўзи нари учиб кетди.
Зўр дарахтни кўриб әди, шунга етди.
Баландроқда бўлганим соз деб, ўйланиб,
Ўша туни шу дарахтни макон атди.

Бир мунча вақт мизғидию, ухлаб қолди,
Толиққан-ку, чарчаган-ку, кеч уйғонди.
Қарасаки, аждарҳолар кўринмас ҳеч,
Ўзи чопган аждарини таний олди.

Тирик бўлса ётарми?— деб, этди хитоб,
Ўлган деган ўй хаёлдан ўтди шу тоб.
Дарахтдан тез тушиб, шу дам аждаҳога
Ханжарини қўлга олиб етди шитоб.

Яқин борса, ётар әди аждар ўлиб,
Яратилған экан шундай катта қилиб.
Шилиб олиб, терисидан тасма ясаб,
Куига ёйиб қуритарди кўнгли тўлиб.

Тасмалардан ясай олди узун арқон,
Азим ботир тушмоқ учун топди имкон.
Бир учини тошга боғлаб туширганда,
Арқони ҳам мўлжалига етди шу он.

Азим ботир таваккал деб, жондан кечиб,
Арқон тутиб кетди шунда пастга түшиб.
Төр олча еб, төр олма еб, сувга қониб,
Дарё бўйлаб кетди чунон қушдек учиб.

Тўрт кун юриб, ахир ярим йўлдан ошди,
Шу кун олтин қаср кўрди, завқи тоши.
Тоғдан қандай таваккал деб тушган
бўлса,
Қасрга тоғ юрак билан қадам босди.

Дарвозадан ичкарига кирди шошиб,
Бир уйдан сўнг иккинчига ўтди ошиб.
Гаплашишга бирор кимса топа олмай,
Сўнг учинчи уйга кирди қадам босиб.

Икки сулув қиз ўтиарр тўри уйда.
Бундай сулув туғилмаган бутун элда.
Иккаласи сатранж үйнаб, билмай қолди,
Азим кириб тура қолди ўрта ерда.

Бош кўтариб иккала қиз буни кўрди,
Етингқираб, тонг қолишиб ҳолин сўрди:
— Яхши одам боласига ўхшайсан-ку,
Нега чолнинг жодусига ўзни урдинг?!

Сўз бошлади Азим, қизлар бергач сўроқ,
— Мен бир ғариб, бечораман юрган саёқ.
Аввалида «бошдан ўтган воқеани»
Айтиб берди битта қўймай бошдан-оёқ.

Қизлар тинглаб турди, бериб зўр эътибор,
Билишдилар Азимга эл қайси диёр.

Раҳм қилиб дейишдилар: «Жигар
бўлгин,—
Не буюрсанг хизматингга бизлар тайёр!»

— Хўп майлига, ундаи бўлса, опаларим!
Тортмоқдаман бу дунёниг жафоларин.
Софинганда ўз элимга юборгайми,
Сўрасанги, марҳаматли оталарине?

— Кўнгилни тўқ тут, совутма асло
биздањ
Худо ҳаққи ваъда бердик дилимиэдан.
Хоҳлаганча тургин бизнинг қошимизда!
Кетар бўлсанг бу иш бизнинг қўлимиэда!

Ёр тутмаймиз сени жигарпорам дедик,
Дўст йўлида сенга чиндан меҳр кўйдик,
Бир умрга бизнинг билан қолмасанг ҳам,
Кетар бўлсанг уёгин ҳам ғамин едик.

«Хўп бўлади» дейишдию, шарт боғлашди,
Дўстлик ипин боғлаш учун ўртоқлашди.
Уччаласи нурдайин оқ кўнгил билан.
Ваъдалашиб жигарларча қучоғлашди.

Ўхшиши йўқ бу саройда яшаб хушвақт,
Бахти кулиб, бола топган кучу-қувват.
Қизлар деган: «истаганча ўйнаб-кулгин,
Елғиз анов уйгагина кирма Фақат».

Қизлар кетиб, бир куни у қолди ёлғиз,
Солмаганди қизлар дилга шубҳали из.
Ёш эмасми, туш пайтида ман этилган
Ўйга кирди, дейилса ҳам кирма ҳаргиз.

Кирса нарёқ бир боғдирки, пуркарди ис,
Ўртасида ялтирайди мармар ховүз.

Меваларнинг бутоқлари ерга тегар.
Булбул сайрап, таърифига тил ҳам ожиз,
Боқса гўё марваридлар кулиб турган,
Парвонаси бўлиб қолар буни кўрган.
Азим ботир тўёлмасдан қараб турса,
Қушлар қўниб, дов-дарактлар қарсак
урган.

(Достон битмай қолган)

1887.

NATLIB.UZ

ИСКАНДАР

поэма

Искандарни ҳамма ҳам билармикан?
Айтиб берсам, ишонмай кулармикан?
Филипп пошшо фарзанди, донғи кетган,
Ҳеч баҳодир унга тенг келармикан?
Еши ҳам йигирма бир, расо бўлди;
Филипп ўлди, ўрнига пошшо бўлди.
Уз давлати, ўз юри кам кўриниб,
Қўшни эллар бошига бало бўлди.

Искандар қўшин йигиб, йўлга тушди,
Канча мулк, канча давлат қўлга тушди;
Дарё-дарё оқди қон, ёнди боғлар.
Искандарнинг босқини мўлга тушди.
Тиз чўкди талай хонлар қархисида.
Тиз чўкди не султонлар қархисида.
Асири тушиб, қул бўлди саноқсиз эл,
Тиз чўкди не инсонлар қархисида...

Шаҳаншоҳ, деб шуҳрати гап-сўз бўлди...
Давлати ошган сайин — очкўз бўлди,
Қўйни тўлди, кўзи ҳеч тўйгани йўқ,
Ер юзин олмадим, деб дилсўз бўлди.
У, яна қўшин йигиб йўлга тушди.
Яна давлат, иқлиmlар қўлга тушди;

Хеч қайда тополмади қўниқ, ором.
Дарё кечди, йўли бир чўлга тушди...

Олис чўлга дуч келди у ногиҳон,
Қақраган ҳам яланғоч қум ҳар томон,
Қанча тежаб ичса ҳам ўтмади сув.
Чўл таптида қоврилар мол ва инсон,
Бир қатра сув дардида қўшни сарсон,
Бедармон, чала жинни ва чала жон.
Қанчалар қолиб кетди бу саҳрова,
Не иложки, ер — қаттиқ, йироқ — осмон...

Жаҳонгирнинг оти ҳам қулаб ўлди.
Дўст ёлин қучиб ғамга ошно бўлди.
Ўрнидан туриб боқса, олисларда —
Бир шўъла барқ урмоқда... Ҳайрат тўлди.
Шаҳаншоҳ шўъла томон тўғри юрди,
Саҳронинг қоқ белида нима кўрди?
Оқиб келиб қумларга сингмоқда сув,
Искандар от устидан сувга урди.

Тоза қониб дер эди: «Не ҳикмат бу?
Чўл аро қандай ширин ва салқин сув..
Сув бошида бадавлат эл бор ўҳшар,
Ҳамманг ичиб, дармон йиғ ва юзинг ю!
Дармон йиғиб, сув бўйлаб кетишим бор,
Сув бошида — қалъага этишим бор.
Бош эгмаса — қиличим бошидадир,
Шаҳрин ҳам тош-талқон этишим бор».

Жар солиб, сув ёқалаб юриб кетди,
Йўлда қўнмай, кўп кун от суриб кетди.
Қўшини совут кийган, ўнкай ботир,
Йўл-йўлакай баэмни қуриб кетди.

Ҳайрон бўлинг Искандар бардошига.
Юра-юра етипти тоғ бошига,
Ғойиб бўлди шу ерда сув оқиши,
Разм солиб қаради ҳар тошига.

Қарасаки, ажойиб қалъа турар.
Искандар от бошини дарҳол бурао.
Тутқасин тортар олтин дарвозанинг.
Очолмай, қаҳри қистаб, ҳар ён юрас.
Ҳечқачон бундай хўрлик кўрмаганди.
Ҳеч дарвоза олдида турмаганди;
Ғолиб бўлиб ўрганган асов кўнгил —
Хўрланарман деб, хаёл сурмаганди.

Қаҳри қистаб, қоқишига тушди ногоҳ,
— «Дарвозангни оч!» деди Искандар
шоҳ,
— «Ижозат йўқ, бу — тангри эшигидир!»
Қоровулнинг жавоби солди садо...
— «Билмайсанми, Искандар деган менман,
Ер юзини урушда енгган менман.
У — худа, мен — подша, нима бўпти,
Энг сўнгги қалъа учун келган менман!»

— «Махтанишга ҳожат йўқ, зўравонсан,
Ҳам зўравон, ҳам очкўэ, тўймас жонсан.
Миқти бўлсанг — нафсингга кучинг ет-
син,

Бу дарвоза очилмас, бил, аён сан!»
— «Кўп кеэдим, тўғри келди рангбаранг ер,
Қалъаларга чанг солдим мисоли шер;
Қалъянгни-ку очмайсан, ҳеч бўлмаса,
Ҳалқимга кўрсатайин, бир сийлов бер!»

Шу замон келиб тушди тугун — рұмол;
Овоз келди: «Жақонгир! Сийловни ол!—
Сен сұраган сийловнинг худди ўэи,
Жұнаб қол, йўлда очиб назаринг сол!»
Кўнгли тўлиб, тугунни қўлга олди;
Тўхтамай, қўшин томон чопиб қолди.
Очсаки, рўмол тўла — қоқ суюклар...
«Бу қандай масхара?» деб ақли толди.

Жаҳаннамдай тутоқиб кетди бирдан,
Ҳеч маъни ололмади ушбу сирдан.
Наъра чекди: «Менга шу равомиди,—
Суяк деган топилар ҳамма ердан!»
Ҳам тугунни иргитди бетоқат қўл...
Арасту яқин келди — ақли зағ мўл:
— «Шоҳо, — деди, — бу тортиқ бежиз
эмас,
Хосиятлик суяк бу — хабардор бўл!»

Арасту сўзлар экан, тингламас ким?
Искандар ҳам ноилож ўтириди жим.
— «Кўрайлик, суякми ё олтин оғир.
Тарозуни келтиринг!» — деди ҳаким.
Тарозуни шу замон келтирдилар;
Бир ёнига кумуш, зар тўлдирдилар;
Бир ёнда суяк оғир босиб турди;
Ҳаммаси ҳайрон қолиб ўлтиридилар.

Йифилди қўшинда бор олтин буткүл.
Босарди суяк ётган палла нуқул.
«Хазинам етмадику! Суяк оғир...
Чорасини топ!» деди әнг кейин ул.
Ҳаким олди ердан бир сиқим тупрок,
Ва суякнинг устига сочди шу чоқ.

Бир дамда олтин оғир босиб түшди:
Искандар яна ҳайрон, хаёл тарқок.

Шаҳаншоҳнинг бағрини тирнар оғу,
Чидалмайин ҳакимни чақирди у:
«Муъжизани тушунмай, қотди бошим,
Маъносини айтиб бер, эй Арастул!»
— «Кўз суюги — бу суюк! деб бошлэр сўз,
Тирикликда ҳечқачон тўймайди куз.
Бир сиқим тупрокқа ҳам тўяр — ўлса,
Ғазабланма, шаҳаншоҳ, бўлма дилсўз!»

Ўйлаб-ўйлаб подшоҳ бошин букди,
Кўзлари косасига ботиб — чўкди.
Йўл солди ўз юртига қўшин тортиб,
Ўлгунича ўзини-ўзи сўкди.
Сўз тамом, адоқ бўлди ҳангома ҳам,
Беҳуда гап ўйлама буни ҳеч дам.
Ору-номус сотма умр бозорида —
Очкўз бўлма, одаммас очкўз одам!

Мақтанишнинг хайри йўқ, яхши билгин,
Донолардан ўрганиб, амал қилгин.
Ўз баҳонгни ўзингдан ким сўрайди,
Яхши бўлсанг — ёруғлик сочиб келгин!

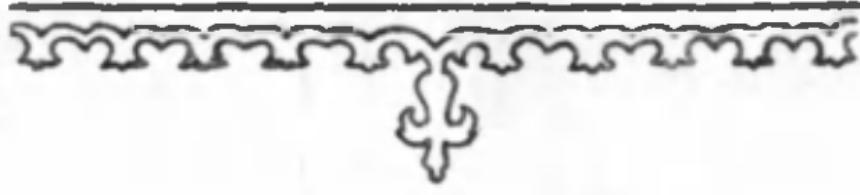
1901.

НАСИҲАТЛАР

МАТЛІБ.ОЗ

MATLIB.UZ

БИРИНЧИ СУЗ¹

Ешім шу ерга етгүңча яхши яшадимми, ёмон яшадимми, ҳар қалай яшаб келдім, умримнің күпі кетіб, ози қолди, бошимдан не-не савдолар кечмади: олишдім, юлишдім, айтишдім, тортишдім—хуллас бошға түшганини тортиб келдім. Мана энди ёшім қайтиб, қаридім, ҳоридім, ҳамма қилиб юрган ишларымда маъно йүқәлігіні, ҳаммаси шунчаки бир гап әканлигіні күрдім, билдім. Хүш, энди қолған умримни қандай қилиб ўтқазсам әкан? Мана шүнисига ўзим ҳам ҳайроиман.

Элу юртга раҳбарлық қылсаммикін? Йүқ, эл мен күрсатған йүлдан юрмайди. Агар, бошимга ташвиш сотиб оламан, деган киши, ёки хали пешонаси деворга бориб тегмаган, белида қуввати, күкрагида ғайрати бор ёшлао раҳбар бўламан демаса, бизнинг элга раҳбарлық қилишдан худонинг ўзи сақласин! Мол боқсаммикін? Йүқ, боқолмайман! Керак бўлса бола-чақа ўзи боқиб олар. Қариган чофимда ўғрилар, муттаҳамлар учун мол боқиб, күпі кетиб, ози қол-

¹ Насиұттар баъзи ўринларда қисқартырилған таржимә қилинди.

ған умримни хор қилиш ниятим йўқ! Ё илм-фан билан шуғуллансанмикин? Йўқ, ундаи десам бу элда илмнинг қадрига етадиган, уни тушунадиган одам йўқ. Билганингни кимга ўргатасан? Билмаганингни кимдан сўрайсан? Кимсасиз чўли-биёбонда олдига матосини ёйиб, қўлига газини ушлаб ўтирган кишидан нима фойда? Енингда ҳасратлашиб кўнгил ёзадиган киши бўлмагач, илму фан кишини тез қаритадиган бир ташвиш экан, холос.

Сўфилик қилиб, дин йўлига тушсанмикин? Йўқ, бу ҳам бўлмайди! Чунки ундаи килиш учун ҳам тинчлик керак. На қўнглингда, на ҳаётингда осоишталик бўлмагандан кейин, бундай элда, бундай жойда сўфиликка бало борми?

Еки бола-чақаларимни тарбиясига киришсанмикин? Йўқ, бу ҳам тўғри келмайди. Жон деб тарбия қилардим-у, лекин қандай қилиб тарбия қилишни ҳам билмайман-да, ахио. Ҳўши, тарбиялаганда ким бўлсин деб тарбиялайман? Қайси элга қўшайнин, қайси томонга йўллайнин? Борди-ю тарбия қилганимда ҳам, бола бечоралар уз илмининг самарасини тинчлик билан кўра оладими? Кўра олса, қлерда, қандай қилиб? Бунга ҳатто ўзимнинг ҳам ақлим етмайди-ю, уларни нима қил деб, қаерга бор деб илм ўргатман! Буни ҳам эрмак қила олмадим.

Охири шундай қарорга келдим: хаёлимга келган нарсаларни оқ қофозга ёзаверайин, оқ қофоз билан қора сиёҳни эрмак қилайин. Кимда-ким бундан ўзига керакли сўз топса — ёзиб олсин, ё ўқисин, кераги йўқ деса — ўз сўзим ўзимни дедим-да, ниҳоят, ёзишга ўтиродим. Энди бундан буён шундан бошқа ишим йўқ.

ИККИНЧИ СҮЗ

Мен болалик чоғларимда бизнинг қозоқлар сартни¹ кўрса: «Онангни эмгур, чулдураган тожик»— деб; нўғойни кўрса, уни ҳам: «Туядан кўрқсан нўғай, отга минса чарчаб, яёв юрса дам олади»— деб масхара қилишарди. Русларни кўрганда эса: «Ўйнга келганини қиласиган ўрис... Нима десанг шунга инонади...»— деб уларнинг устидан ҳам қулишарди.

Шунда мен худога минг марта шукурки, биздан бошқа ҳалқларнинг ҳаммаси ёмон ҳалқ бўлар экан, дунёда энг яхши ҳалқ биэлар ўзимиз эканмиэ, деб ўйлаб, ҳалиги айтилган сўзлардан жуда завқ қилиб кулар эдим.

Энди бундоқ ўйлаб қарасам, сартлар экмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарлари бормаган ер — хулласи уларнинг қўлидан келмаган иш йўқ экан. Улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб, шаҳар ҳалқлари бир-бири билан ёвлашмайди— аҳил яшашади. Ўрисларни хисобга олмаганда, улар қозоқларнинг ўлигига кафан, тиригига уст-бош етказиб беришади. Қозоқларнинг ўз боласига ишонмаган молларини кира қилиб, ташиб бераётган ҳам шу сартлар. Ўрислар истило қилиб олгандан кейин ҳам, сартлар уларнинг илму урфонларини биэлардан кўра аввал ўрганиб олишди. Катта-катта бойлар ҳам, муллалар ҳам шуларда, ҳушёрлик, усталик, тежоғлилик, эпчилик, уддабуронлик ҳам шуларда, сиполик, одоблилик ҳам шуларда.

Нўғойларга қарасанг — улар солдатликка ҳам, очликка ҳам, камбағалчиликка ҳам, ўлимга

¹ Узбек демоқчи.

ҳам чидайди. Муллаларини иззат-икром қилиб, мадрасалар қуришга, динни қаттиқ тутишга ҳам қодир. Мәхнат қилиб мол топиш йўлларини ҳам билишади, салтанат, ҳашамат ҳам шуларда. Бизнинг одамларимиз ўзларининг, балои-нафслари учун нўғойлар эшигига бири чоракор, бири қўшчи бўлиб ёлланиб ишлашади. Бизнинг энг бой деганларимизни ҳам улар: «Сенинг шақши оёгинг билан пиҷратирга қўйғон идан тугил, чиқ ифлос, сасси қозоқ»— деб уйларидан ҳайдаб чиқаришади.

Хўш, буларнинг бари нималикдан? Буларнинг бари шунданки, улар бир-бирларини қувди-қувди қилмай, тинч-тотув яшаб, меҳнат қилиб, ҳунар ўрганиб, мол-дунё орттириб, бойиб бораётганликларидандир.

Ўрислар ҳақида-ку, оғиз очмасак ҳам бўлади. Бизлар унинг қули ҳам, чўриси, қароли ҳам эмасмиз.

Бас, шундай экан, ҳў бояги мақтанганларимиз, завқ қилиб кулганларимиз, мазақ қилиб айтган сўзларимиз қаёққа кетди?

УЧИНЧИ СЎЗ

Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпаст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай деб жавоб қиласди: ҳар қандай ялқов киши — қўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай ғайратсиз, қўрқоқ киши — мақтанчоқ бўлади; ҳар қандай мақ-

танчоқ, құрқоқ киши — ақлсиз, нодон бүлади; ҳар қандай ақлсиз, нодон киши — орсиз бүлади; ҳар қандай орсиз киши — ялқов, киши олдидә тиламчи, оч күз, сүк бүлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бирорға дүст бүлмайды.

Бу фазилаттарнинг ҳаммаси түрт оёқли молни күпайтиришдан бошқа нарса хаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон әкин-тикин, илм-хунар, савдо ишлари билан шүгулланса, бундай ёмон фазилатлар унга доримаган бўлур эди. Мол-дунёнинг кетига тушган ҳар қандай одам, молим кўп бўлса, ўзимники ҳам, болаларимники ҳам ошиб-тошиб ётса, деб ўйлайди. Борди ю моли кўпайса, унга қарол ёллаб, ўзлари гўштга тўйиб, қимиизга қониб, учқур бедовни қозиққа боғлаб қўйиб, жононлар билан айш-ишрат қилишни ўйлайди... Агарда қишлови торлик қиласа — ариза битиб, танишибилиш қилиб, бойлиги орқасидан бирорларнинг қишловини сотиб олса, бир илож қилиб эплаб олса, тортиб олса... Қишловидан айрилган одам эса, бирорнинг эшигига бориб ёлланса, ёки омади келмагани учун элдан бош олиб кўчиб кетса — мана, қозоқларнинг ўйлаган фикризикри шундай.

Шундай фикрдаги одамлар бир-бири билан дўст бўлиш тўғрисида ўйлайдими ҳеч? Қашшоқ қанча кўп бўлса, меҳнат ҳақиси шунча кам бўлади, молдан айрилганлар қанча кўпайса, қишловлар шунча кўп бўлиб қолади, деб мен уни, у бўлса мени, кафандо бўлса экан, деб бир-бири мизга ич-ичимиэдан душманлик қиласиз. Сал ўтмай, бу душманлигимиз ичимииздан сиртимиэга чиқади: ошкор ёвлашамиз, довлашамиз, та-

раф-тараф бўлиб уриш, жанжәл чиқарамиз. Мана шундай олишувларда обрўйим баланд. қўлим узун бўласин, деб мансаб, бўлислик, биилик талашамиз.

Шундан кейин биронта одам боласи бундайроқ, чеккароқ жойга чиқиб, меҳнат қилиб мол топайин демайди, экин-тикин, савдо-сотик ишлари билан шуғулланмайди. Шундай қилиб, улар тараф-тараф бўлиб юрганларнинг бугун биттасига, эрта иккинчисига галма-галдан ўзларини ўзлари сотиб юришади. Ўғриларга тийим йўқ. Агар эл тинч бўлса, ўғриларни ҳам тийиб қўядиган одам чиқарди. Элу юрт икки тараф бўлганидан кейин, уларга ким: «Мен сенинг тарафингни оламан!»— деб онт ичиб ваъда берса, булар ҳам шу томонга суюниб, ўғирлик ишларини бурунгисидан ҳам бир неча ҳисса ошириб давом эттиришади.

Баъзилар эладаги энг яхши одамлар устидан: «Зўрлик қилди, моли-жонимизни талади»— деб туҳмат қилиб, соҳта ҳужжатлар йиғиб, аризалар ёғдириша бошлайди. Ниҳоят, жиноий иш қўзғалади. Бечораларни терговга чақириша бошлайди. Бу яхши одамларнинг номзодаари сайловдан ўтиб кетмаслиги ва ҳалиги ёлғон-яшиқ уйдирмалар асосли бўлиши учун, бундай пайтларда кўрмаганни кўрдим дейдиган гувоҳлар олдиндан таёrlаниб қўйилган бўлади. Агар айбланган одам ўз бошини қутқармоқчи бўлиб, ёмонлардан ялиниб-ёлворадиган бўлса — одамгарчилиги йўқолади; агар борди-ю ялинмаса — у ҳолда судланган одам ҳисобланиб, ҳеч қандай хизматга олинмай, бутун умри хавф-хатарда ўтади. Ҳўш, энди, бўлис бўлиб сайлангандаридан кейин эса, ўзи шу мансабга шумлик, ҳаром

ният билан эришгани учун, түғри ниятли кишиларининг тарафини олади дейсізем? Йўқ, албатта үзи каби шум, ҳаром ниятли кишиларни қадрлайди. Чунки, бундай кишиларнинг дуст бўлса фойдаси тегади, қасд бўлса қўлидан зарарли ишлар ҳам келади, деб ўйларди.

Шу кунларда қозоқлар ўртасида: «Иши билан эмас, кишиси билан улуғ»— деган мақол пайдо бўлди. Бунинг маъноси шуки: қилган ишинг тузук бўлса эмас, суюнган кишинг тузук бўлса — мурод-мақсадингга етасан, демакдир. Одатда, бўлис уч йилда бир марта сайланади. Сайланган одамнинг биринчи йили — одамларнинг: «Сени ўзимиз сайламаганмидик?»— деган таъна-тазиқлари билан ўтади. Иккинчи йили — ўрнига сайланадиган номзод билан олишув бошланади. Учинчи йили эса — сайловлар яқинлашиб қолгач, қайта сайланишнинг иложи бўлмасмикин, деган ташвиш билан ўтади. Хўш, энди нимаси қолди? Қозоқларнинг йилдан-йилга мана шундай бузуқчиликка берилиб, аҳволи оғирлашиб бораётганини кўриб, мен ўзимча шундай қарорга келдим:

Халқнинг бўлисликка сайлайдиган одами энг камида фалон даражада ўрисча илми бор одам бўлсин. Борди-ю бундай кишилар ораларинда йўқ бўлса, ёки бор бўлса ҳам сайланмаса, у ҳолда бўлис ё уезд бошлиги, ё эса ҳарбий губернатор томонидан тайинланадиган бўлса—чамаси халқ учун мана шуниси фойдалироқ бўлармиди дейман-да? Бунинг сабаби, биринчидан, бу мансабпараст қозоқ ёшларининг илм-урфон ўрганиши учун ҳам фойдалироқ бўларди, иккинчидан эса, тайинланган бўлислар халққа эмас, улугларга тобе бўлган бўлур эди.

Шундай қилинса, унинг терговларини, сўроқларини ҳисобга олмаганда, ёлғондакам ариза берувчилар озайибгина қолмай, балки йўқолар ҳам эди. Яна ҳар бир бўлисда старшиналар, бийлар сайланниши — халқ учун турган-битганч зарар эканини тажрибада кўриб-билиб турибмиз. Бундан ташқари, умуман бу «бийлик» қилиш деган гап бизнинг қозоқлар орасида сайланган ҳар бир кишининг қўлидан келавермайди. Бунинг учун бий бўлиб сайланадиган кишилар қадемги «Қосимхоннинг сийқа сиёсати»ни, «Эсимхоннинг эски йўли»ни ва «Тавкахоннинг Култела бошидаги кенгашларида таъсис этилган «Етти қонуни»ни билмоқ керак. Билиш билан бирга, у қонунларнинг қайси бири замонлар тақозаси билан эскириб қолганлиги ва қайси бирини ҳозирги замон нуқтаи назари билан ўзгартириш мумкин эканлигини биладиган — шунга фахми-фаросати етадиган кишилар бўлиши керак. Аммо, бундай кишилар ҳозирча бизда нўқ.

Қадимда қозоқлар ҳаётини яхши билган одамлар: «Хон кўп бўлса, ёв кўп бўлади, бий кўп бўлса, дов кўп бўлади» — деган экан. Бунинг маъноси шундайки: агар бийлар тоқ бўлмай жуфт бўлса, бир-бири билан довлашиб умри ўтади, демакдир. Бундай қилиб бийларни кўпайтиргунча, ундан кўра ҳар бир бўлисдан фақат учтадан бий сайлангани маъқул. Булар албатта қўлидан иш келадиган илмли кишилардан бўлишлари керак. Бундан ташқари, уларни «мунча йилгача» деб сайламасдан, мудом сайлашлари, бийликдан тушгудек бўлса ҳам — ёмонлиги элга ошкора бўлгандан кейингина тушадиган, бўлмаса бий бўлиб ишлайверадиган қилиб сай-

лашлари керак... Нихоят, довлашувчи шахслар бу бийлардан иккитасини танлаб олиб, учинчи-сини холис қилиб сайлашса, агар бунга ҳам күн-маса, бояги уч бийдан биттасини танлаб, ёки чек ташлаш йўли билан сайлаш олиб, арз-додлари-ни шунга айтса — эҳтимол, жанжалли ишлар осон битган бўлур эди.

ТУРТИНЧИ СУЗ

Ҳар бир фаросатли одам кулки деган нарсанинг мастилик эканини, ҳар қандай маст киши ғофил бўлишини ва бош оғриқ гапларни кўп гапиришини яхши билади. Зотан, бундай бекордан-бекорга куланерадиган кишининг ё ақли жойида бўлмайди, ё эса куламан деб ишидан, рўзгоридан, номусидан айримганини ўзи ҳам билмай қолади. Бундай кишилар бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам охир бир азоб чекиши бор.

Қайгу-ҳасрат нималигини биладиган, фикро қила оладиган киши бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ортиқ қийналмайди — иши пишиқ бўлади. Одатда, пишиқликнинг таги мўлчилик бўлади. Ҳўш, энди, агар шундай бўлса, биз доимо қайгу-ҳасратга ёр бўлиб юра оламизми? Доимо қайгу-ҳасратга ёр бўлиб юришга жонимиз тўзим бера оларни экан? Ёки, дейлик, доимо кулмай юра оламизми? Шундай доимо кулмай юришга чидай оларни экан инсон? Йўқ! Мен, доимо қайгу-ҳасрат билан юриш керак, демайман. Аммо ҳеч қайгу-ҳасрат чекмаслик ҳам мумкин эмас. Демак, кўпроқ ана шу қайгу-ҳасратдан қутулиш учун ҳаракат қилиш керак. Қилганда ҳам — билиб қилиш керак. Чунки ҳар қандай ўринли ҳа-

ракат қайгу-ҳасратни камайтиради. Шундай қилиб, қайғуни ўринсиз кулги билан әмас, ўринли ҳаракат билан камайтириш зарур!

Қайғу-ҳасрат уйига кириб қолиб, ундан чи-қолмай қолишнинг ўзи ҳам бир ҳалокатdir. Сен бирорвнинг ёмон қилиғидан кулсанг—роҳатланиб кулма, ачиниб, изза бўлиб кул. Зотаи, ачиниб, изза бўлиб кулишнинг ўзи — қайғу-ҳасратdir. Демак, бундай ўринда ўзинг ҳам доимо қулавермайсан, албатта. Борди-ю, яхши одамнинг яхши қилиғидан кулсанг, унинг шу яхши қилиқни яхшиликдангина топганини ўзингга ибрат қилиб кул. Яхши-ёмонни кўриб ибрат олмоқ — ҳаётда сени йўлдан озишдан эҳтиёт қиласди. Мен ҳамма кулгилар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Аммо шу кулгиларнинг ичида бир кулги борки, бундан худонинг ўзи арасин! Бу кулаги худонинг ўзи яратган жойдан — юракдан чиқмай, балки аксинча, мутлақо сохта бўлиб, хўжа кўрсингагина кулинади.

Ҳар қандай одам боласи туғилишда йиглаб туғилади-ю, кейин ўлаётганде норози бўлиб ўлади. Шу икки ўртада дунёning у-бу роҳатларини тотиб кўролмай, бирининг кетига бири тушиб, бирига бири мақтаниб, не-не эсиэ умрини қаёқдаги бўлмағур ишларга сарф қилиб, маъносиз ўтказади-да, ўлим олдида адo бўлган олтин умрининг ҳатто бир кунини ҳам бутун бисотини, мол-дунёсини сотиб қайтариб олишининг иложани топа олмай қолади.

Қувлик ва шумлик билан кун кўриш, кўз сувизиб тиламчилик қилиш — бу бир ҳунарсиз итнинг ишидир. Сен агар одам бўлишни истасанг — аввало ўз ғайратингга таяниб меҳнат қил, меҳнат қилсанг қора ер ҳам сендан ўз нози-

неъматини аямайди ва сен ҳеч қачон хор-зор бўлмайсан.

БЕШИНЧИ СУЗ

Баъзан ичингдаги қайғу-ҳасрат ўзингга ҳам бўй бермай, ташқарига отилиб чиқади: бадан-баданингни жимирлатиб, бўғин-бўғинларингни бўшаштириб, ё кўзингдан ёш бўлиб, ё эса тилингдан сўз бўлиб оқади. Меч қозоқларнинг бир неча марталаб: «Э, худоё, ҳаргиз ёш боладай бегам қилгайсан!»— деб тилақ тилаганларини ўз қулоғим билан эшитганман. Бундай дейишларининг сабаби: гўё улар ўзларини ёш болалардан акллироқ ҳисоблаб, ғамгин кўрингуси келади. Ҳўш, уларнинг ғамлари нимадан иборат? Буни уларнинг мақолларидан ҳам билиб олса бўлади: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол — одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг — юзи чориқ», «Эр озиги билан бўри озиги йўлида», «Эрнинг моли элда, хоҳлаганда қўлда», «Еган оғиз уялар», «Олағон қўлим берағон», «Мол топган эрнинг ёзиги йўқ», «Бойдан умидсиз — худодан умидсиз», «Қорнинг очса, қорали уйинга чоп», «Сайри йўқ кўлдан без, хайри йўқ элдан без»— деган каби мақоллари жуда кўп.

Ҳўш, бу мақоллардан қандай маъно чиқади? Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун, илм-фан учун, адолат учун ғам емас экан, балки аксинча, мол-дунё учун ғам чекар экан; қандай қилиб мол топишнинг йўлини билмас экан; билганлари ҳам молликларнинг молини алдаб ёки аврғб олиш, борди-ю унга ҳам кўнмаса, ёвлашиб олишдан иборат экан. Агар моли

бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан. Ишқилиб ўғирлик, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар билан мол топса — буни айбга санамаслигимиз керак экан.

Буларнинг ёш бола ақлидан қаери ортиқ? Лекин қизиги шундаки, ёш бола ланғиллаб олов ёниб турган ўчоқдан қўрқади, аммо мана булар эса дўзахдан ҳам кўрқмас экан; агар ёш бола уялса — қизариб ерга қааради, аммо булар эса без бўлиб тураверар экан. Шуми уларнинг ёш боладан ортиқлиги? Қўлимиздаги бор молимизни улашиб бермасак, биз ҳам ўшалардек бўлмасак, юз ўғиришар экгн, шумиди бизга керак элу юрт?

ОЛТИНЧИ СУЗ

Қозоқларда: «Ҳунарнинг боши бирликда, ризқнинг боши тирикликда»— деган мақол бор. Аммо улар: бундай бирлик қандай элда қандай қилса бўлади — буни билишмайди. Улар: от ўртада, ош ўртада, кийим ўртада, бойлик ўртада бўлса экан, деб ўйлашади. Ундай бўлса — бойликдан нима фойда-ю, камбағалликдан нима зиён? Ундай бўлса—ошина-օғайнинг йўқолмай туриб, мол топишнинг нима кераги бор? Шуми бирлик? Йўқ! Бирлик — қўрангдаги молда эмас, тушунчангда бўлиши керак. Мол берсанг отаси бошқа, онаси бошқа, дини бошқа, тирикчилиги бошқалар ҳам сен билан тинч-тотув бўлаверади. Агар бирлик мана шундай ҳисоб билан ўлчанса, яъни молга сотиб олинса, бу бирлик — бирлик эмас, аблахликдир!

Дўст бўламан деган киши бер демасдан дуст бўлса, тинч-тотув яшаса, туз-насибасини худодан тиласа яхши бўлади. Акс ҳолда, туз-насибасини худодан тиламайди, меҳнат қилмайди ва бир-бирига бало излайди, бир-бирини алдашнинг пайига тушади. Ҳўш, шу ҳам бирлик бўлдими энди?

«Ризқ—тирикликда»—дейишади. Бу нима дегани? Демак, танангда жонинг бўлса — тириклик шуми? Йўқ. Бундақа тириклик итда ҳам бор. Тирикликни шундай деб тушуниб, шу тушунча билан яшаган одам ўлимни ёт кўриб, охиратга душман бўлади. Ўз жонинигина ҳимоя қилиб, ёв тегса қочиб, қўрқоқ аталиб, меҳнат қилишдан бош тортиб, эринчоқлик қилиб, махсамча бўлиб юриш — бу ҳам юқорида айтилган ризққа нисбатан ионкўрлик қилишдир. Тирикликни бундай тушуниш ярамайди; ўзинг тирик бўлганинг билан кўнглинг, кўкрагинг ўлик бўлса, бу тириклик — тириклик эмас, албатта: ўзинг тирик бўлсанг-у, кўкрагинг ўлик бўлса — ақл топсанг мол топмайсан, мол топсанг ақл топмайсан. Ҳалол меҳнатинг билан эринчоқлик қилмай мол топиш учун гайрат қилолмайсан.

Иш вақтида айёр, ош вақтида тайёр бўлиб, сиртинг ялтираб, ичинг қалтираб юриб, тирикман дегандан кўра — бундан худо юборган ҳалол ўлим минг марта афзал.

ЕТТИНЧИ СУЗ

Бола онадан туғилганда икки турли одат билан туғилади. Бири: есам, ичсам, ухласам демоқ-

ликдир, албатта; шунингдек, булар танинг си-
хат-саломатлиги учун зарур ҳамдир; булао бўл-
маса — танда жон ҳам бўлмайди, ўсмайди ҳам,
қувватга ҳам кирмайди. Иккинчиси: кўрсам,
билсам демоқликдир. Бола ёшлигига нимани
кўрса — шунга талпинади, ялат-юлат этиб қарай-
ди, кўрган нарсасини қўли билан ушлаб, юзи-
кўзига яқин олиб бориб суйкагиси, оғзига солиб
тишлагиси келади. Карнай-сурнай овозини ёши-
тса — ён-атрофига аланглаб қарайдиган бўлади.
Сал каттароқ бўлганидан кейин эса, ит ҳурса
ҳам, мол маъраса ҳам, бирор келса ҳам, йигласа
ҳам ўрнидан тура югуриб чиқиб қарайдиган
ва: «У нима?», «Бу нима?», «У нега ундей қил-
ди?», «Бу нега бундай қилди?» — деб кузи кўр-
ган, қулоғи ёшигандан нарсаларни сўрайдиган
бўлади — ҳеч тин топмайди. Буларниң ҳамма-
си — кўрсам экан, билсам экан, ўргансам экан,
деган табиий қизиқиш аломатидир, албатта.

Дунёдаги барча мавжуд ҳодисаларнинг си-
рини ҳеч бўлмаса юзакироқ бўлса ҳам билас-
лик — бу одамгарчиликдан эмас. Шуни ҳам
билмагандан кейин, бу одам — одам эмас, балки
ҳайвондан ҳеч фарқи йўқдир...

Биз ҳали ана шу кучимиз, қувватимиз, ақли-
миз етмаган бола кезимиздаги ҳар нарсани: «Бу
нима?», «У нима?» — деб сўрашимиз ва ҳатто
шу туфайли овқат ейишни ҳам эсимиздан чиқа-
риб юборадиган пайтларимиз, қизиқсиницила-
римиз нега энди улғайиб, ақлимиз киргандан
кейин ўз фаолиятини йўқотиб қўяди? Нега эн-
ди биз ўша болалик пайтимиздаги қизиқувчан-
лигимизни улғайиб, ақлимиз киргандан кейин
ҳам сўраб, билиб олмаймиз ва илм йўлида
ишилатмаймиз?

дунәқарашимиз кенгаярди, илм биэга жон озиғи бўларди. Тандан ҳам ақл ортиқ, биз ана шу ақлга тани бўйсундиришимиз керак эди. Йўқ, биэ бундай қилмадик, бундай қилиш бу ёқда турсин, ҳатто ҳар қайсимиз ўз овулимиз атрофидаги машмашалардан нарироқ узоқлашиб чиқа олмадик. Ақл-идрок бизни ёп кезимизда ўзига тобе қилиб юрган экан, ёшимиз улгайиб, танимиз кучга тўлгандан сўнг, биз ақл кўрсатган йўлдан юрмадик. Ақлни танга қарам қилиб кўйдик, ҳеч нарсага кўнгил қўймадик, кўз билан кўрмадик, кўнгил айтиб турса ҳам — унга ишонмадик. Кўз билан кўрган нарсаларимизни юзасинигина кўриб, унинг ичидагима бор, инма йўқлигига қизиқмадик, уни билматан кишини бир нарсаси камиб қоладими, дедик. Бирор билга ақл ўргатса: «Ўз билганинг — ўзингга, ўз билганим — ўзимга?», «Киши ақли билан бой бўлгунча, ўз ақлинг билан ёрли бўл» — деган, деймиз. «Бо худо, кимдан ким ортиқ экан!» — деймиз-у, ортиқ эканини билмаймиз, билганлар айтса — ишонмаймиз.

Қалбимиэда шуъла, кўнгилимизда ишонч йўқ. Фақат кўзимиз билан кўрамиз-у, қаноат ҳосил қиласмиш. Ҳўр, бизнинг ҳайвондан нима фарқимиз боо? Қайтанга ёш пайтимизда яхши эканмиз: ҳар қалай тушунсак-тушунмасак билсак экан, кўрсак экан, деб қизиқувчи одам боласи эканмиз. Энди шу кунларда ҳайвондан ҳам ёмонмиз. Ҳайвон ўзи ҳеч нарсани билмайди, билишга қизиқмайди ҳам. Энди биз-чи, биз ҳам ўзимиз ҳеч нарсани билмаймиз-у, лекин кези келганда, биэлар ҳам биламиш, деб нодонлигимизни билимдонликка йўйиб, ўлган-тирилганимизга қарамай, қизаришиб-бўзаришиб,

бүйин томирларимизни бўрттириб талаша-
миз.

САККИЗИНЧИ СУЗ

Шу замонда ким ақл ўрганади, ким насиҳат тинглайди?

Хозир одамларнинг бирори бўлис бўлса, бирори бий. Уларнинг бирордан ақл ўрганаман, насиҳат тинглайман, деган ниятлари бўлса, аввало бу лавозимларга сайланмаган бўлур эдилар. Улар бу лавозимларга: ўзимиз улуғ кишилармиз, ўзгаларга ақл ўргатамиз, деб сайланганлар. Ўзлари гўё расмана туэук кишилар-у, энди ўзгаларни — бузилган элни тузатмоқ истайдилар. Улар энди қандай қилиб сенинг ваъз-насиҳатларингни тингласин? Агар тингламоқчи бўлганда ҳам халқнинг бунга қўли тегармикин? Бошларида ўзларига яраша талай ишлари бор: «Тагин улуғларимиз олдида айбор бўлиб қолмасмикинми, эл орасидаги буэгунчиликларимиз авж олиб кетмасмикин, ёки бекорга чиқим бўлиб, ўрнини тўлдира олмай юрмайлик?» — деган каби, бирорни қутқарай, бирорни одам қилай, деган ташвишларнинг ҳаммаси шуларнинг бошида. Энди қандай қилиб уларнинг бунга қўли тегсин, ахир?

Бойлар-чи? Уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бор: бир кунлик бўлса ҳам, бошларига давлат қўниб, гўё дунёнинг яром оғирлиги шуларнинг елкаларида турибди. Ўзларида йўқ нарсаларни мол бериб сотиб олишади. Кўнгиллари тўқ, ғамлари йўқ, кўзлари осмонда, улар учун ҳалол-ҳаром, ақл-идрок, илм-фан

каби нарсалар мол-дунёдан қиммат әмас. Мол бўлса олло таолони ҳам пора билан сотиб олишади. Бундай кишиларнинг дини ҳам, худоси ҳам, ақл-идрохи, әлу юрти, илм-ҳунари, ор-номуси, яқин-йироғи ҳам—ҳаммаси мол-дунё. Шундай бўлгандан кейин, улар энди қандай қилиб сўз уқсин, уқишга қўли тегармиди? Улар молларини сугоришлиари, тўйғазишилари, савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланишилари, ҳамма нарса устидан назорат қилишлиари, молларини боқтириш, ёлғон-яшиқдан сакланиш, Қиш ташвишиларига тайёргарлик кўриш учун одам топиб, уларни ёллашлари керак. Шу ишларнинг уддасидан чиқиб, ахийри, мен бундай қилдим, деб мақтанаман дегунча қанча-қанча замонлар ўтиб кетади! Сира ҳам қўли тегмайди.

Энди ўғрилар, муттаҳамлар-ку, ҳеч ҳам бундай панд-насиҳатларни тингламайди.

Унча-мунча камбағаллар эса, сўз тинглаш бу ёқда турсин, ҳатто ўз кунларини ўзлари зўрга кўриб юришибди. Илм-фан ҳалигидай әл аёнларигаки керак бўлмагандан сўнг, бу бечоралар нима қиласин уни? Яна улар, гўё камбағаллар учун илмнинг кераги йўқ, дегандек қилиб: «Бизларни нима қиласан, бу панд-насиҳатларингни анови гапга тушунадиганларга айт!» — деб әл аёнларини кўрсатишади. Буларнинг эса ўзгалар билан иши йўқ. Юқорида айтганимиз бўлислар, бийлар, бойларнинг ҳам кўнглида ҳеч қандай қайғу-ҳасрат бўлмаса керак.

ТЎҚҚИЗИНЧИ СЎЗ

Мен ўзим қозоқман. Лекин қозоқларни яхши кўраманми, йўқми — гап ана шунда. Агар

яхши кўрсам — уларнинг қилиқларини маъ-
қуллаган, ҳар нечук бойларидан одам яхши
кўргудек, кўнгил тўлгудек бирор фазилат ис-
таб топган бўлур эдим. Шуни кўнгила тугиб,
униси бўлмаса буниси, ёмони билан бирга ях-
шиси ҳам бор-ку, деб ўзимга тасалли берган ва
умид узмаган бўлур эдим. Бироқ бундай ния-
тиш йўқ. Агар ёмон кўрсам — улар билан
сўзлашмаган, мажлисдош, сирдош, сўхбат-
дош бўлмаган, уларнинг олдига борма-
ган ва: «Нима қилди, нима қўйди?» — дема-
ган бўлур эдим. Борди-ю, ундай қилмаган
тақдиримда ҳам, булатнинг ўртасидан кўчиб
кетган бўлар эдим. Булатнинг барини тузатиш-
га ҳам, тузалишига ҳам ақлим етмайди, йўқ, си-
ра ҳам етмайди. Нега бундай әкан-а? Ахир, ё
у томон, ё бу томон бўлишим керак-ку, асли-
да!

Мен ҳозир тирик бўлиб тирик, ўлик бўлиб
ўлик эмасман. Жон ҳам бекордан бекорга чиқ-
мас әкан. Еки дил хирагим — шу ўлим таш-
вишиданми әкан? Еки ўзимнинг хафалигим-
данми? Е эса бошқа бир сабабданми? Нима
учун бундай — унисини ўзим ҳам билолмайман.
Ҳар ҳолда сиртим соғ-у, ичим ўлиб қолибди.
Ҳаҳлим чиқса — изза бўлолмайман, кулсам —
қувонолмайман, сўзлаган сўзларим бари ўзимни
эмасдай, ҳатто ўз кулгим ҳам ўзимники
эмасдай, ҳаммаси бегона, аллакимниkidай ёт
туюлади. Еш, ғайратли кезларимда қозоқларни
яхди кўрадим, шунинг учун ҳам улардан умидим
кatta бўлиб, кўзим қийиб бир ёққа ташлаб
кетолмасдим. Кейинроқ бориб улардан умидим-
ни узган чоғимда эса, бундоқ қарасам, юратим-
да ўзга юртга бориб, ёт кишилар билан дўст бў-

ларлик күч-қувватим, ғайратим, чўғим сўниб колган экан. Демак, мен энди куруқ гавдамнигина кўтариб юрган эканман. Асли ўзи бир ҳисобдан шу ҳам яхши, чунки ўлар чоғимда: «Эҳ аттанг, қанчадан-қанча кўрмаган нарасаларим қолиб кетди!» — деб ачинмай, орқа-олдингга қарамай ўласан киши.

УНИНЧИ СУЗ

Баъзи бир одамлар худодан фарзанд сўрайди. Ҳўш, нима қилади худодан фарзанд сўраб? «Ўлсам ўрнимни боссин, орқамдан қуръон ўқисин, қариган чоғимда кунимга ярасин» — деб тилашади. Шундан бошқа дардлари йўқ.

Ҳўш, болам ўрнимни боссин, дегани нимаси? Нима, ўзингдан қолган дунё әгасиз қолади дейсанми? Орқангда қолган дунёнгнинг ғамини сен емоқчимидинг?! Бу — ўлим олди моли дунёнгни ўзгадан қизғаниб айтганингми? Еки сенинг бу дунёда ўзгага қиймайдиган ниманг бор экан шунчалик? Фарзанднинг ҳам яхшиси — яхши, ёмони — бошга битган бало бўлади. Сен худодан унинг қанақа бўлишини билиб сўрадингми? Дунёда ўзинг кўрган хор-эорлигинг, ўзинг қилган итилигинг озмиди? Энди яна нимага фарзанд кўриб, уни ҳам расво қилишга, хор-зор қилиб ташлаб қўйишга мунча хумор бўлмасанг?

Агар орқамдан қуръон ўқисин дейдиган бўлсанг, тириклигингда одамларга яхшилик қилган бўлсанг, ким сенга қуръон ўқимайди дейсан? Борди-ю, бу дунёда ёмонликни кўп қилган бўлсанг, боланг ўқиган қуръон у дунёда сенинг жо-

нингни асраб қолармиди? Тириклигингда ўзинг учун қилмаган ишни, ўлганингдан кейин боланг қила олармиди? Эсингда бўлсин, охират учунгина фарзанд тилаганинг — фарзандим унмай-ўсмай жувонмарг бўласин, деганинг бўлади. Борди-ю, унсин-ўссин, деб ният қилган бўлсанг, хўш, қозоқларда униб-ўсиб, ота-онасици жабрситамдан қутқарадиган бола тўғилганми ўзи ҳеч шу чоққача? Гуфилганда ҳам ундаи ўғлонни сен каби ота, сенинг халқингдай халқ, сенинг элингдай эл парвариш қилиб камолатга етказарми экан?

Агар қариган чогимда кунимга ярасин десанг — бу ҳам шунчаки бир гап. Лекин, аввало, ўзинг қариғунча яшайсанми, йўқми — бу ёги ҳам бор. Иккинчидан, худодан тилаб олган фарзандинг сенга меҳрибон, меросхўр бўлиб туғиладими, йўқми — буниси ҳам бор. Учинчидан, молинг бўлса сени ким асралмайди? Агар борди-ю, молинг йўқ бўлса — сени қандай қилиб рози қилиб асрashi мумкин? Тилаб олган фарзандинг ҳам сенга мол топар бўлиб туғиладими, ё мол сочар бўлиб туғиладими — буниси номаълум, албатта. Хўш, ана борингки, олло таоло сенга фарзанд ҳам берди, дейлик. Сен уни ўзинг тарбия қила оласанми? Қилолмайсан. Ўзинг гуноҳ қилганинг қилган, фарзандинг Қилган гуноҳларга ҳам шерик бўласан. Аявалам бор фарзандингни: «Ана уни олиб бераман, ма-на буни олиб бераман» — деб ўзинг алдайсан. Яна уни алдаганинг учун хурсанд ҳам бўласан. Лекин кейин фарзандинг ҳам ўзингта ұхшаб алдамчи бўлса — айт-чи, кимдан кўрасан? Ўзинг унга: «Фалончини бир боплаб сўккин!» — деб ўргатасан-у, ҳақорат қилинган бечора болангни

кайимоқчи бўлса, яна сен: «Кўй, унинг ўзи ўлиб юрибди, унга тегманглар!» — деб уни ма-зақ қиласан. Шу билан уни безори қилиб ўртатасан. Мактабга берганинг ҳам, мулланинг энг арzonини қидириб топиб, хат таниса, қув, шум бўлса бўлди-да. деб берасан. «Эхтиёт бўл, фалончининг боласи сени орқангдан сотиб кетади»— деб яна унинг қулогини бурайсан, инсонга бўлган ишончини йўқотиб тарбиялайсан? Шумни берган таълиминг? Яна шу болангдан қандай қилиб хайр-эҳсон кутасан?

Кейин, мол тилайсизлар. Хўш, нима қиласиэлар шунча молни худодан тилаб? Аввалам бор молни худодан тиламайсизлар. Худонинг берганини эса олмайсизлар. Худо сизга меҳнат қилиб мол топгудек куч-қувват ато қилади. Бироқ, нега энди шу куч-қувватниadolat иш учун сарф қилмаймиз. Бу куч-қувватни ўз ўрнини топиб сарф қиласин деб илм берди, буни ҳам ўқимаймиз. Ўқисак-ўргансак — уқадиган, тушишадиган ақл-Фаросат берди, ким билсин, буни қаёқка йўқотганимизни?.. Эринмай меҳнат қиласа, ҳормай-толмай изланса, топган-тутганини тадбир билан харж қиласа — ким бой бўлмайди дейсиз? Булатни биз керак қилмаймиз. Бор билганимиз: бирордан қўрқитиб олсак, бирордан ялиниб олсак, бирордан алдаб олсак деймиз — мана бизнинг муддаомиз!

Бу — худодан сўраш эмас. Бу — обрўсини, орини сотиб, тиланчилик, талончилик қилиш демакдир. Майли, шундай қилиб ақл топдинг, мол топдинг, бойидинг, дейлик. Энди ана шу бойлигингни сарф қилиб, илм топишинг керак. Бордию, ўзинг ўқий олмасанг, бола-чақанг ўқисин. Илмсиз охират ҳам йўқ, дунё ҳам. Мен умримда

хеч қачон, гарчанд итлик қилиб бўлса ҳам, мол топиб, одамгарчилик йўлида сарфланган бирорта ҳам қозокни учратмадим: ҳаммаси ҳам молни ит азобида топади-ю, итлик қилиб айрилади. Ўлганида эса, азоб-уқубат, оғир меҳнат изи, қайғу-ҳасратдан бошқа ҳеч нарса ортқизиб кетмайди. Борида: «Бойман»— деб мақтанса, йўғида эса: «Менинг пешонамга ҳам илгари мол битган эди»— деб мақтанади. Ниҳоят, гадо бўлиб қолгач, хайр-садақа сўрашга, тиланчилик қилишга тушади.

ЎН БИРИНЧИ СУЗ

Шу замонда қозоқлар нима билан тиоикчилик қилишади? Менингча, икки нарса билан:

Биринчиси — ўғирлик; ўғрилар ўғирлик билан мол топиш пайида; мол эгалари бўлса чора-корлардан қисиб-қимтиб бойиш пайида, эл ёнлари эса: ундириб бераман деб даъвогарни, Қутқараман, деб ўғрини ейиш билан овора. Қора ҳалқ бўлса: ўғрининг ўғрилигини айтиб мол топаман, ўғрига отимни бериб фойда кўраман, арzon-гаровга нарса сотиб оламан, деб ҳалак.

Иккинчиси — бузуклар, иғвогарлар ҳеч кимнинг хаёлида йўқ нарсаларни қўзғаб, бундай қилсанг бек бўласан, ундан қилсанг бой бўласан, бундай қилсанг ўч оласан, ундан қилсанг номинг чиқади, зўр аталасан, деб бели бақувватроқ одамларни йўлдан оздириш билан овора. Ким йўлдан оэса, шунинг қўлтиғига сув пуркаб, охир бир кун керак бўлиб қолади, деб ўйлаб, ўз манфаатини кўзлаш билан банд.

Эл катталари бўлса иғвогарнинг сўзига учиб: «балли-балли» яхши ақл топибсан, мен сени бундай қилиб суюйман, деб бунга айтиб, мен сени ундаи қилиб суюйман, деб унга айтиб, ким кўринганни алдаш, талаш билан кун ўтказади. Қора халқ бўлса: мен шунча жонман, уруғ-аймогимиз билан сизнинг хизматингизда бўламиз, тарафингизни оламиз, сўйилингизни сўқамиз, деб ким кўпроқ берса — ўша томонга ўтиб, худога ёзиб, ўз бошини, овулини, хотин, бола-чақасини сотиш билан овора. Агар мана шу ўғрилар, муттаҳамлар, иғвогарлар орамиздан йўқолса эди, унда эл-юрт эс-ҳушини йиғиб олган, тирикчилик ғамига тушган бўларди. Бойлар молини боқиб, камбағаллар эҳтиёжини излаб, эл меҳнатга берилиб, ўз йўлини топиб олган бўларди. Аммо ҳозир бутун ҳалқ мана шу икки бўлмағур одат билан машғул — буни ким тузатади, ким? Афсус-афсус: қасам, шарт, адолат, ор-номус, андиша каби ажойиб фазилатлардан бир йўла маҳрум бўлиб қолганимизми-а? Эҳтимол, ўғрини тийиш мумкиндир-у, аммо анови иғвогарлар, бузуқиларнинг гапига қулоқ соладиган тентак бойларни ким тияди, ким?

УН ИККИНЧИ СЎЗ

...Илм ўрганишни ҳамиша давом эттираве-риш керак. Агар кимда-ким уни тўла ўрганмай туриб, шу билганим ўзимга етади, деб бор билимиға қаноат ҳосил қиласа — у одамни худо ургани: унинг қилган тоат-ибодати ҳам охиратда

қабул бўлмайди. Агарда кимда-ким имонининг қандай қилиб мустаҳкамланишини ва қандай Қилиб заифланишини билмаса, у ҳолда ўнинг бошига салла ўраб, биродар аталиб, рўза тутиб, намоз ўқиб юриши — бари беҳуда: бу худди қалин тўламай туриб, сепини сўрагандек бир гап. Парвариш, покизалик, ростгўйлик бўлмаган жойда имон ҳам бўлмайди, чин ихлос билан ўз-ўзини парваришлаб турмайдиган, динга жони ачимайдиган кишини «имони бор» деб бўлмайди.

У Н УЧИНЧИ СУЗ

Имон деган нарсани — оллоҳ таборак ва таолонинг шак-шубҳасиэ бирлиги ва мавжудлигига, пайғамбаримиз саллал-лоҳу алайхи ва саллам орқали юборган оятларига бўйсуниб, инонмоқ, деб тушуниш керак. Имон икки турли бўлади. Биринчидан: бирор нарсага имон келтирганда, аввало, шу нарсанинг ҳақ, мавжуд эканлигига имон келтирувчининг ўзи шак-шубҳа қилмаслиги, уни ақли билан исбот қилиб бериши ва шу тушунчасида барқарор туриши лозим. Буни имони солим деймиз. Иккинчидан: китобдан ўқиб ёки муллалардан әшитиб имон келтироқ ва шу ишончда муқим турмоқ керак. Борди-ю, бирор ўлдирман деб қўрқитса ҳам ва бу йўлда бошига минг хил балони тўнкарса ҳам — кўнглига шубҳа солмай, иккиналамай, имони-ишончини мустаҳкам тутмоғи лозим. Буни имони тақлидий деймиз.

Бундай имонни саломат сақлаш учун киши довюрак, ўзига ишонган, асаблари мустаҳкам

бўлиши лозим. Энди имони солим деган кишиларимиз илмисиз бўлса, имони тақлидий деган кишиларимизнинг сўзида қарор бўлмаса: ё алдаганга, ё йўлдан оздирганга ва ёки нафс балосида бирор манфаат ахтариб, окни кора, корани оқ, ростни ёлғон, ёлғонни рост деб қасам ичадиган кишиларга нима дейсиз? Худой таоло бундайлардан паноҳида ўзи асрасин! Аммо юқорида баён қилганимиз икки турлидан бошқа имон йўқ — буни билиш зарур. Имонга шак келтирган бандаларни слло таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам ямас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ» — деган қалбаки мақолларга суюнган бандаларнинг башараси қурсин!

УН ТУРТИНЧИ СУЗ

Тирик одамнинг юракдан ҳам азиэ жойи борми? Бизнинг қозоқларда «юракли киши» дегани — ботир киши дегани. Улар юракнинг бундан бошқа фазилатларни тушунмайдилар. Раҳм-шафқат қилиш, меҳрибонлик, инсон фарзандини ўз бағрим деб тушуниб, улаога ҳам ўзинни аягандек аяб қараш — буларнинг ҳаммаси юрак ишидир; шунингдек, ошиқлик, севги-муҳаббат ҳам юрак иши. Юракнинг маслаҳатига амал қилиб галирилган гал ёлғон чиқмайди. Юракнинг айтганига кирмай, нафснинг буюрганини қиласанг — сўёсиз адашасан. Козоқларнинг «юракли» деган кишиси — мақташга

унча арзимайды. Улар: бироннинг айтган гапига кирадиган, ваъдага вафо қиласидиган, ёмондан төз юз ўгирадиган, итга ўхшаб күч кетидан эргашавермайдиган, балки аксинча, адашган кўпнинг жиловидан ушлаб тўғри йўлга солиб юбора оладиган, гарчанд мушкул бўлса-да, адолатли ақл зътироф этган нарсага бўйсунадиган, адолатсиз ақл зътироф этган нарсага, гарчи осон бўлмаса-да, бўйсунмайдиган кишиларни ботир деб ҳисобламайдилар. Балки аксинча, улар фақат қашқир юракли кишиларнигина ботир деб тушунадилар.

Қозоқларда одам боласи ақласизлигидан йўлдан озмайди, балки ақали гапларни уқиб олишга зеҳни ўтмаганлигидан, ғайратсиэлиги ва қарорсиэлигидан йўлдан озади. Мен уларнинг кўпчилигининг бирор ишни «бilmасдан килиб қўйдим» деганларига мутлақо ишонмайман. Улар гарчанд билиб турсалар ҳам, ножӯя ишларга орсиэлиги, виждонсиэлигидан йўл қўйишади. Ёмонликка бир берилиб кетдими, бас, ундан ўзини тортиб оладиган журъат қозокларда камдан-кам бўлади. Уларнинг эл орасида: эр йигит, ботир йигит, пишиқ йигит, деган гапларига ишонмаслик керак. Улар бу сўзлар билан йигитларни бўлар-бўлмасга мақтаб, ҳовлиқтириб, йўлдан оздиришади-ю, охири нима билан тугаши ҳақида ўйлашмайди. Ҳудога ҳам, бандасига ҳам хуш келмайдиган, орномусни оёқ ости қиласидиган бу ишлардан ўзини соғ тута олмайдиган, беҳуда мақтовларга учадиган, ўзининг қилаётган ишини ўзи сезмайдиган йигитни яхши йигит деб бўладими? Саткан яхши йигит кетсин у! Шу ҳам одам бўлди-ю!

У Н БЕШИНЧИ СУЗ

Менинг назаримда, ақлли киши билан ақлсиз кишини ажратиб турадиган битта нарса бор.

Анвалам бор бандаси яратилгандан кейин, дунёдаги мавжуд нарсаларга қизиқмай иложи йўқ. Худди ана шу пайт унинг умрида энг қизиқ даври бўлиб әсида қолади. Шунда ақлли одам келгусида нафи тегадиган бир ишга меҳр қўйиб, ихлос билан ёпишар экан-у, бир кун унинг ана шу қизиқкан нарсаси ўзининг севган касбига айланиб, кунига яраб, кўз кўрадиган, қулоқ әшигадиган, кўнгил севадиган бўларкан. Ниҳоят, шундай ўтган умринг ўқинчи ҳам бўлмас экан.

Ақлсиз киши нимаики кўрса — шунга ҳавас қилиб ва уларнинг бирортасини ҳам бошини тутолмай, не-не тиллага топилмайдиган умрини ит азобида хор-зорлик билан ўтказиб юборар экан-у, кейинги ўқинчидан фойда чиқмас экан. У одам ўзини ёшлигида, бу ҳунар бўлмаса, у ҳунар, деб ўзини ҳар ишга қодир сезиб, у шохдан бу шохга учиб-кўниб, гўё ёшлиги абадий тураверадигандай, белининг қуввати, кўзининг нури кетиб қаримайдигандай кўринаркан-у, вақти келиб, тушуниб, бирор ишнинг бошини ушлайман, деганда, ёши ўтиб, кучи кетиб, қўлидан ҳеч нарса келмай қолар экан.

Кейин ҳар нарсага бир қизиқиш масаласи. Агар бирор нарсага қизиқсанг — бора-бора уни севиб қоларкансан, киши. Бир нарсани севишининг ўзи ҳам бир дард бўларкан. Ана шу севган ишинингга, касбингга етай-етай деб турганингда, одамда қандайдир бир мастлик, мағрурлик пай-

до бўларкан. Маълумки, ҳар қандай мастлик кишининг айбини кўпроқ юзага чиқарар, кўзларни шира бостирад, мағрурлантириб юборар экан. Ана шундай пайтда эслик одам эсини йўқотиб қўймай, ақли-ҳушнини бир жойга йигиб олиб, ўз қасби-корининг этагидан маҳкам ушлар экан. Эссиз, овсар кишилар эса боши айланыб, кўзи тиниб, босар-туар жойини билмай, ҳоялиқиб, бош яланг, эгар-тўқимсиз отини қамчилайверар экан — мен шуни кўрдим.

Агарда сен ҳам ақлли кишиларнинг сафида бўлгинг келса, ҳар куни бир марта, ё хафтада бир марта, хеч бўлмаса ойида био марта ўзингга ўзинг ҳисоб бер! Ўтган умрингни қандай ўтказибсан: на илмга, на жамиятга ва на ўзингга Фойдали бчрор иш қилибсанми? Ё эса қандай қилиб ўтказганлигинги ўзинг ҳам сеэмай қолибсанми?

УН ОЛТИНЧИ СЎЗ

Қозоқлар: қилиб юрган бандачилигимни худой таоло хуш кўрадими, йўқми, деб ўйламайди. Факат элу юрт нима қиласа — биз ҳам шуни қилиб, йиқилиб-сурилиб, ётиб-туриб юраверсак бас, деб ўйлайди. Савдогар ўз насия пулларини сўраб келганда баъзи бир одамлар кўзлаопни лўқ қилиб: «Борим шу, хўп десанг ола қол, бўлмаса йўқ нарсани сенга қаердан йўндириб бераман?» — дейишарди. Ҳудди шунга ўхшаб, булар ҳам олло таолони баъзан шундай савдогарга ўхшатмоқчи бўлишади. Бирор нарсага ихлос қўйиб, фикр юритиб, машқ қилиб ўрганишмайди. «Билганим шу, қариганимда қандай қилиб

ўрганай»— дейди. «Менга ўқимадинг деб айтишмаса ҳам бўларди, тилим айланмаса нима килай»— дейишади. Нима, уларнинг тили ўзга халқларнинг тилидан бошқача қилиб яратилганми?

У Н Е Т Т И Н Ч И С Ү З

Бир кун Ғайрат, Ақл, Юрак учаласи ҳар қайсиси ўз ҳунарини мақтаб, айтишиб, тортишиб қолишибди-ю, Илмнинг олдига келиб, ундан ҳакамлик қилишни сўрашибди.

Шунда биринчи бўлиб Ғайрат сўзлабди:

— Эй Илм,— дебди у,— ахир ўзинг билсан, дунёда ҳеч бир нарса йўқки, у менинг иштирокимсиз камол топсин. Аввало, мана, сенинг ўзингни билиш ҳам, эринмай, сабот ва матонат билан излаб, ўрганиб, яна уни ўз ўрнида ишлатиш ҳам — менинг ишим. Ҳар куни ўз вақтида тоат-ибодатни канда қилмай ўрнига қўйиш ҳам — менинг ишим. Ўзингга маълумки, дунёда ҳар ким ўзига лойик ҳунар ўрганиши, мол топиши, обру қозониши, мансаб әгаллаши керак — буларнинг ҳаммаси бемеҳнат бунёдга келмайди. Ўринсиз, бўлар-бўлмас ишларга кўнгил қўйдирмай, инсонни соф сақлайдиган, уни гуноҳкорликдан, жоҳилликдан, шайтоннинг гапига кириб, нафс балосига гирфтор бўлишликдан сақлайдиган, адашган бандаларни тўғри йўлга солиб юборадиган ҳам — мен эмасми, ахир? Шундай бўлгандан кейин, Ақл билан Юрак нега мен билан масала талашади?— дебди.

Шунда Ақл айтибди:

— Нә бу дунёда ва на у дунёда нимаики фойдали, нимаики зарарлы бўлса — биладиган бир менман. Сенинг сўзингни уқадиган ҳам мен. Менсиз инсон на ўз фойдасини билади ва на ўз зараридан қочиб қутула олади. Ҳатто Илмни ҳам ўқиб ўргана олмайди. Шундай бўлгандан сўнг, бу иккаласи мен билан нега ғижиллашди? Мен бўлмасам бу иккаласининг кўлидан нима иш келади? — дебди.

Нихоят, Юракка навбат келибди ва у шундай дебди:

— Мен инсон танасининг подшосиман, қон мендан тарайди, жон менда макон қуради, менсиз ҳаёт йўқ,— дебди у.— Иссик уйда, юмшоқ тўшакда ётган тўқ бир одамни: оч-яланғоч, тўшаксиз совқотиб юрган камбағалини ҳоли нима кечди экан, деб ўйлантириб, уни у ёнидан бу ёнига ағнатадиган, уйқусини қочириб, жонини ачитадиган ҳам — менман. Катталарга нисбатан ҳурмат-иззат, кичикларга нисбатан меҳришафқат қилдирадиган ҳам — менман. Бироқ инсон мени ҳамма вақт ҳам соф сақлай олмайди. Охир бир кун хор қиласди. Агар мен тоза бўлсам, инсон боласини олаламаган бўлур эдим: яхвисини яхшиликка етказадиган ҳам — мен, ёмонининг таъзирини берадиган ҳам — мен. Адолат, инсоф, ор-номус, раҳм-шафқат, меҳрибончилик каби нарсаларнинг ҳаммаси мендан чиқади. Менсиз буларнинг кўрган куни — куни ми? Шундай бўлгандан кейин, бу иккаласи мен билан яна қандай қилиб масала талашишади? — дебди.

Шунда Илм учаласининг гапини бафуржатинглаб олиб, учаласига шундай дебди:

— Эй Гайрат, сенинг айтган гапларингнинг

ҳаммаси түгри. Ҳатто у айтгаларингдан бошқа хунарларингнинг борлиги ҳам рост. шүнингдек, уларнинг сенсиз ҳеч эканлиги ҳам түгри. Аммо шу билан бирга, куч-қувватингга яраша қаттиқчилигинг ҳам бор. Кўпгина фойданг билан бирга, зафаринг ҳам йўқ эмас. Баъзан яхшиликка, баъзан эса ёмонликка маҳкам ёпишиб оласан — мана шунинг ёмон!

Сўнг Ақла айтибди:

— Эй Ақл! Сенинг айтган гапларинг ҳам — ҳаммаси түгри. Сенинг иштирокингиз ҳеч нарсанинг бўлмаслиги ҳам рост. Яратган тангри таолони ҳам сен танитасан, мавжуд ҳар икки дунёниг кори-ҳолини ҳам сен биласан. Бундан ташқари ҳам сенинг қўлингдан кўп нарсалар келади: турли амал, ҳийла-найрангларнинг бари сендан чиқади; яхшининг ҳам, ёмоннинг ҳам таянгани — сенсан. Сен иккаласига ҳам бирдек хизмат қиласан, истаганини топиб берасан — мана шу одатинг ёмон! — деб сўзини давом этирибди Илм.— Энди мен учалангнинг бошингни қўшиб, иттифоқларингни келиштириб қўйишим керак. Бу ишда йўл-йўриқ кўрсатадиган бошлиқ Юрак бўлса яхши бўлади. Чунки, Ақл, сенинг ножӯи томонларинг кўп, шу сабабдан Юрак сен етаклаган томонга қараб юравермайди: яхши йўлга бошласанг — жон-дилидан юради, ҳатто хурсанд ҳам бўлади; ёмон йўлга бошласанг — сендан жирканади, айтганингга юрмайди, балки кўкракдан ҳайдаб чиқаради.

Сўнгра Илм яна Гайратга айтибди:

— Эй Гайрат! Сенинг ҳам куч-қувватинг жуда кўп. Лекин Юрак бош бўлса, сени ҳам ўз әркингга қўймайди. Уни фақат ўринли ишларгагина сафарбар қиласди. Ўринсиз нарсаларга-

чи — қўл урдирмайди. Менинг гапимга кириб, учовлон бирга бош қўшинглар, тинч-тотув яшанглар ва бамаслаҳат иш кўринглар! — деб маслаҳат берибди Илм.— Агар учалангиздаги хусусиятлар бирикиб, бир одам бўлсаларингиз — у ҳолда сизнинг босган изингизни табаруқ қилиб кўзга суртса бўлади. Борди-ю, учовингиз ола бўлсангиз, бир келишимга келиша олмасангиз — у ҳолда мен фақат Юракнинг тарафинигина ёқлайман. Чунки китобларда: одамгарчилик кишининг қалбида бўлади, қалбингни пок сақла, дейилган...

УН САККИЗИНЧИ СУЗ

Инсон фарзанди ўз усти-бошини йиотиксиз-ямоқсиз, тоза, сипо қилиб кийиниб юргани маъқул. Лекин ўз давлатидан ортиқ кийиниб, керилиб, ёки ҳаддан ташқари ўзига зеб бериб юрмоқлиқ — бу олифтагарчиликдан бошқа нарса ёмас.

Олифтанинг икки тури қилиғи бўлади: бири — афти-башараси, қош-қовоғига оро бериб, соқол-мўйловини қиртишлаб, кўкрагини кериб, юриш-туришини ўзгартириб, ясама савлат тўкиб юради; иккинчиси эса — «е тўним е, ич тўним ич» дегандек, кийган тўнини, минган отини кўз-кўз қилиб, шу орқали ўзини сипо, бой-бадавлат йигит қилиб кўрсатиш, ўзидан юқорироқ кишилар олдida эътибор қозониш, тенгқурларининг ҳавасини келтириб, ҳасад қилдириш, ўзидан пастроқдагиларнинг эса: «Эҳ эсиз-эсиз дунё, мана бу йигитнинг отидай от миниб, тўнидай тўн кийиб юрганларнинг ҳам армони бормикан!» — дегизиш учун шундай қилиб юради.

Бунинг ҳаммаси — камоли масхарабозлик ва аҳмоқликдир. Аввало одам бунинг кетига бир тушмасин, тушгандан кейин унинг қайтиб одам бўлиши қийин.

«Одобни кимдан ўргандинг? Беодобдан ўргандим!» — дегандек, камина олифтагарчиликни ўзига касб қилған бундай кишиларни ёқтирамайди. Зотан, инсон Фарзанди бир-биридан кийимбоши билан эмас, балки аксинча, ақли, фазилати, илм-хунари, ор-номуси билан фарқ қиласди. Бундан бошқа нарсалар билан, мен фалончидан ортиқман, дейиш — бу ахмокликдир.

ҮН ТҮККИЗИНЧИ СҮЗ

Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди: балки туғилгандан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зеҳн қўйиб билади. Кимки, дунёда кўпни кўрса, кўп нарса эшитса — ана шу одам билимдон бўлади. Инсон учун фақат ақлли бўлишнинг ўзи камлик қиласди. Агар у ақлли кишилардан эшитган, билган, кўрган нарсаларини амалда қиласа, ёмон нарсалардан ўзини сақласа — шундагина у ақлли, қўлидан иш келадиган, киройи одам десанг арзийдиган бўлади. Агар эшитган гапларини тушуммаса-ю қайта сўраб, уқиб олмаса, ёки бу гапларнинг қанчалик рост эканлигига кўзи етиб турса-да, эшикдан чиқиши билан эшитган гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетса — бундай одамларга гап гапириб жонни койитиш кергак эмас! Биро до нишманд: «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга. Гапни айтиб нетарсан, гап уқмас гум-

роҳларга? Чунки бундайларга гап гапиогандан кўра, гапирмаган маъқул!»—деган экан. Шунга ўхшаб, гапни уққанга гапирган маъқул.

НИГИРМАНЧИ СУЗ

Тақдирнинг ҳақ эканини биласизлар, у — ўзгармасдир. Инсон табиатида бир толикиш, зориқиши, зерикиш, кўнгил совиш деган наоса бор. Лекин бу хусусиятни инсоннинг ўзи кашф этган эмас, балки у инсон билан бирга яратилган нарса. Одам унга бир бўй берса — қутулиши қийин бўлади. Сен уни қанча ғайрат қилиб, ўзингдан силкиб ташлаб кетмагин, барибир ундан қутула олмайсан: у сенга яна қайта келиб ёпишаверади. Дунёда ҳеч ақли-ҳуши жойида бўлган одамнинг ками-кўстсиз, ташвишсиз ўтгани бормикин? Емоқ-ичмоқ ҳам, ўйин-кулгидан ҳам, тўй-тамошалардан ҳам, манманлик, мақтанчоқлик ва олифтагарчиликдан ҳам зерикади, кўнгли қолади. Ҳаммасидан айб топади, қарорсиэлигини билади ва бурунгисидан ҳам кўнгли совий бошлайди. Дунё бир қолипда турмаганидек, одамнинг куч-қуввати, умри ҳам бир маромда, бир қолипда турмайди. Дунёда нимаики мавжуд — олло таоло уларга ҳам бир маромда турмоқликни ато қилган эмас. Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб энди кўнгил бир қолипда турсин?

Бироқ бу зерикиш ҳаммада ҳам баб-баравар бўлавермайди; балки ҳаётга қизиқадиган, кўпни кўрган, ҳамма нарсанинг аччиқ-чучугини тотган ва унда ҳеч қандай маъно йўқлигини билган, ҳамда шунга ақли етадиган одамларгина тирик-

чиликдан зерикади. Агар шундай бўлса, аҳ-моқлик, бегамлик ҳам ғанимат бир нарса эканми деб қолдим?

И И Г И Р М А Б И Р И Н Ч И С У З

Инсон озми-кўпми мақтанчоқлик одатидан ҳоли бўлиши қийин. Мен ўша мақтанчоқлик одатининг икки тури мавжудлигини пайқадим. Менингча, биттасини — катталик, иккинчисини — мақтанчоқлик деса бўлади.

Биринчи каттаконлик — бу одамлар ичida ўзини-ўзи баобрў деб ҳисоблашликди. Яъни: нодон, енгил, мақтанчоқ, одобсиз, орсиз, бекарор, бебурд, тиламчи, ғийбатчи, ёлғоянчи аталмаслик ва бу ярамас фазилатлардан ўзини эҳтиёт тутиб, уни ўзига ор билиб, ундей нарсалардан ўзини бегона санамоқликди. Бу — ақлалилар, орлилар одатидир. Бундай кишилар: ўзимни яхши демасалар, демасин, бироқ ёмон аталмасам кошки эди, деб ташвиш тортади.

Иккинчи мақтанчоқлик — бу одамлар ичida қандай қилиб бўлса ҳам ном чиқаришга уриниш, нима деса ҳам — десин, ишқилиб, десин, демоқликди: истасин бой десин, истасин ботир десин, истасин қув, пишиқ десин, ҳар қалай нима деса ҳам мудом «десин» деб куйиб-пишиб юриб, «демасин» дегани сўзни унугиб қўйишлиkdir. Унутмоқ бу ёқقا турсин, ҳатто у сўзнинг керак эканини писанд ҳам қилмайди. Бундай мақтанчоқларнинг ўзи уч турли бўлади. Биринчиси — ётга мақталсан, дейди. Бу нодоңлик албатта, лекин шундай бўлса ҳам — одамгарчилик. Иккин-

чиси — ўз элимга мақталсам экан, дейди. Бу хам бориб турган нодонлиг-у, аммо одамгарчилиги йўқ одамнинг гапи. Учинчиси — бу эса ўз овулимда ё бўлмаса, ақалли ўз уйимда мақталсам экан, дейди. Бундай дейиш — бориб турган нодонлик бўлиши билан бирга, умуман одамгарчиликдан ҳам эмасдир.

Ётга мақталсам деган одам, элим мақтаса экан, дейди. Элимга мақталсам экан, деган одам, ошна-оғайниларим мақтаса экан, дейди. Энди, ошна-оғайнилари ўртасида мақталишни излаган одам — бу ўзини-ўзи мақтагани билан баб-баравардир.

ИИГИРМА ИККИНЧИ СУЗ

Шу кунларда мен қозоқлар ичидагимни яхши кўрсам экан, кимни қадрласам экан, деб ўйладим.

Бойларни қадрласаммикин? Бирок ундаи десам, бу элда тузуккина бой ҳам йўқ. Бор бўлса — у ўз бошига ва ўз бойлигига ўзи хўжайинлик қилмасмиди? Бирорта бой йўқки, хозир у ўз молига ўзи эга бўлсин. Баъзи бир бойлар бирорвлар билан тиллашиб, ўзининг ёнини олдириш учун юз кишига ялиниб-ёлвориб, топган-тутганини уларга улашиб юришибди. Улар ўйлайдики, ялинтириб бердим, деб. Йўқ, бу ахмоқликдир. Аксинча, улар ўзлари ялиниб бериб юрибди. Бу хайри-эҳсон ҳам, хотамлик ҳам эмас. Балки фақат ўз эли билан ўзи низолашиб, текинхўрларга қўйинини очиб, мол-дунёсини бекорга сочишлиkdir. Баъзи бир бойлар: эл аён-

лари эса бир-бири билан келиша олмагач, довжанжаллар күпайиб кетиб, ана шуларни муроңага келтирғанларга чор-ночор мол-дунёсини сочиб юрибди.

Мирзаларни¹ қадрлай, десам, шу кунларда әл ичида битта ҳам ҳақиқий мирза йўқ. Бекордан-бекорга мол-дунё сочадиган мирза итдан ҳам кўп. Баъзилари фойда кўраман деб мирза бўлиб юришибди, баъзилари — ўлганининг кунидан...

Бўлислар билан бийларни ҳурмат қиласай десам, шу кунларда әлда худо берган бўлислер билан бийлик ҳам йўқ. Сотиб, бош уриб, ялиниб олган бўлислер билан бийликда эса — хосият бўладими?

Зўравонларни ҳурмат қиласай, қадрлай десам, ёмонликка келганда — элнинг бари ҳам зўравон, яхшиликка келганда-чи — элдан биронта ҳам зўравон тополмайсан киши.

Ақлли-ҳушли, адолатли, ор-номусли, инсофли кишиларни топиб қадрлай десам — бундай кишилар әл ичида йўқ. Қувлик, шумлик, ҳаромлик, инсофсизлик, амалпарастликка келганда-чи — одамларнинг ҳаммаси эслик бўлиб кетади.

Гариф-ғуроболарнинг бошини силаб, ҳурмат қиласай десам, у ҳам әлда камдан-кам. Ётган түяни-ки эплаб мина олмагандан кейин — нима кераги бор бундай мўминликни? Агар, энди, эплаб мина оладиган бўлса — бундай гариф эплаб гайирлик ҳам қила олади.

Энди қувлар билан шумлар қолди. Ҳаммата аёнки: бундай одамлар бирорларни алдамаса, бирорларга алданмаса ва шумлик қилмаса — тура олмайди.

¹ Бу ерда амалдор маъносида

Хўш, энди кимни яхши кўрай, кимнинг манфаатини ўйлаб, тилагини тилай? Чунки бундан бошқа илож йўқ, албатта! Рост шундай экан, «Қул ўлмас, ризқи камимас»— дегандек. ўзининг ўлмас тирикчилигини қилиб, еб тўймай, кийиб ёлчимай, ўғри-муттаҳамларга, золимлар ва қувларга ем бўлиб, хор-зор бўлиб юрган чин маънодаги мўминларнинг манфаатини кўзлаб, тилагини тиламай иложим йўқ. Шундан бошқа чора топа олмадим.

И И Г И Р М А У Ч И Н Ч И С Ү З

Бизнинг қозоқларни ўнгдирмай юрган бир қувонч, юпанч деган нарсалар бор. Улар эл ичидан бир ёмонни кўришса, ёки ўзи қилмаган қилиқни қилаётган бошқа бирорни кўришса — ўлгудек қувонади ва: «Худойим бизни фалончидай бўлишдан сақласин! Шу ҳам ўзини дунёда одамман деб бosh кўтариб юрибди-да. Унга қараганда бизлар обрўлимиз-ку, унга қараганда бизлар одаммиз-ку?»— дейишади. Унга олло таоло айтибдимики: «Сен ишқилиб фалончидан тузук бўлсанг бўлгани»— деб? Е билимдонлар айтибдимики: «Агар сендан ҳам ёмон кишилар топилса, сен у ёмонларнинг қаторига кирмайсан»— деб? Наҳотки яхши турганда, ёмондан ибрат олинса? Ибратни яхшидан олган яхшику, ахир!

Масалан, дейлик: юз от пойгата қўшилса-ю, бир от пойгада ўзиб чиқса, ўша пойгода ўзиб чиқкан кишидан: олдингда неча от бор эди, деб сўрайди-ку! Орқангда неча от бор эди, деб сўрашнинг нима қизиги бор? Мен беш отдан, ё

үн отдан илгарн әдим, деган сўзниң нимаси қувонч?

Яна улар: «Елғиз менми, эл-юртнинг ҳаммаси шундай қилиб юрибди-ку!— дейди.— Кўпга келган улуғ тўй, кўп нима бўлса, биз ҳам шуда»— деган сўзларни ўзларига юпанч қилишади. Наҳот унга худой таоло: «Ишқилиб кўпчиликдан қолмасанг бас, кўпчиликка қаҳрим йўқ, кўпчиликни тизгинлаб олишим қийин»— деб айтган бўлса? Ахир ҳамма бирдек илмли бўлмайди-ку? Еки у бир одамдангина тарқалибди-ми? Илм-ҳунар кўпчиликдан тарқаладими? Еки бир одамданми? Кўпчилик озор чекмайдими? Масалан, бир уйли жон тугал касал бўлиб қолгани енгила тегадими, ёки ярими касал бўлиб қолганими? Наҳотки кўпчилик йўл билмай адашиб қолганда, йўл биладиган бир одамнинг кераги йўқ бўлса? Еки кўп йўловчининг оти ҳоригани яхшими, ё ярмисининг оти ҳориганими? Агар ют келса, эл-у юртнинг ҳаммаси ютагани яхшими, ё ярмиси ютаб, ярмиси омон колгани яхшими?.. Хуш, мана шу кўп аҳмоқнинг бир аҳмоққа нимаси юпанч?

Ург-аймогимиз билан ўзи ҳаммамизниң оғзимиз шунаقا сассиқ, деб важ қилган ёмон күёв қаерда қайлигини тинчита олибди экан шунчалик? Еки қайси бечора қайлиқ ҳеч замонда: бўлмаса сен ҳам ўшаларга ўкшаб оғзингни саситиб юравер, деб розилик берибди?

ИИГИРМА ТҮРТИНЧИ СЎЗ

Дунёда икки минг миллиондан ортиқ халқ бор. Жумладан икки миллиони қозоқлар. Биз-

нинг қозоқларнинг дўстлиги, душманлиги, мақтанчоклиги, зўрлиги, мол топиши, ҳунар ўрганиши, юрт-эл таниши дунёда ҳеч бир халқникига ўхшамайди. Биз доимо бир-биримиз билан ёвлашиб, бир-биримизнинг молимизни ўғирлаб, бир-биримизнинг қилмиш-қидирмисларимизни киприк қоқдирмай пойлаганимиз-пойлаган. Дунёда уч миалиондан ортиқ халқи бор шаҳар ҳам бор. Дунёни уч марта айланиб чиққан сайёҳлар-ку тўлиб ётибди. Шундай қилиб, наҳот биз ўла-ўлгунимиэча ер юзидаги барча халқлар ўртасида энг хори бўлиб, бир-биримиз билан довлашиб, ёвлашиб, пойлашиб ўтамиз? Ё эса бизлар ҳам ўғрилик, муттаҳамликни бас қилиб, одам бўлиб, ер кўриб, эл кўриб, мол-дунёни ҳалоллик билан орттириб, тинч-тотув кун кечирадиган замон келармикин? Ҳай, қайдам?.. Юэ молга икки юз одам кўз тикиб юрган бир кеэда бир-бирларини қуритмай ё ўзи қуримай тинч топишармикин?

И И ГИРМА БЕШИНЧИ СУЗ

Болаларимизни ўқитиш керак, аммо тўркийни танийдиган, кўлидан бир иш келадиган, киройи ўқигандан кейин, росмана одам бўладиган дараҷада ўқитиш керак. Аммо лекин бу жойлар дорул харобдир. Бунинг учун ўқийдиган бола бечора аввало мол-дунё топиши ва шундан сўнггина араб, форс тиллари билан шуғулланиши керак. Корни оч кишининг бопида ақл, кўкрагида илмга иштиёқ бўлади, дейсизми? Еб-ичишга мол-дунё бўлмаса, ошна-оғайнининг ўртасига низо тушади — уларни ҳар турли балоларга: ўғриликка, зўрликка, қувликка, шумликка ду-

чор қилади. Мол топса — қорни түяди. Шундан кейингина илм-ҳунарга әхтиёж түгилади. Қорни түқ бўлсагина, илм ўрганайин, ё эса ўғил-қизимга ўргатайин, деб унинг кетига тушади. Русларнинг илмини ўрганиш, ўқиш керак. Ҳикмат ҳам, илм-ҳунар ҳам, билим ҳам, мол ҳам — ҳаммаси русларда. Уларнинг зааридан овлоқ, фойдасига шерик бўлиш учун ҳам тилини, илмини, билимини ўрганишимиз керак. Чунки, улар дунёning тилини билади. Сен уларнинг тилини билсанг, қалб қўзинг очилади. Уларнинг тилини, илмини билган киши руслар билан тенг ҳуқуқлик даъвосини қила олади, уларнинг олдида ор-номусини сотиб ялинмайди. Тил билмаган подон қандай қилиб уларга яхши кўринсам экан, деб ким елкасига қоқиб қўйса—шунга отонасини ҳам, ошна-оғайнисини ҳам, эл-юртини ҳам, динини ҳам, одамгарчилигини ҳам сотади. Фақат рус майори кулса бас, деб ўзининг обрўси кетганига ҳам парво қилмайди. Русларнинг илм-хунари — дунёни билишининг калитидир, уни билган одамга дунё арzonроқ тушади. Бироқ шу кунларда боласига русча ўргатган садмлар ўғлининг илми билан тағин ҳам қозоқларни алдаш пайига тушишган. Йўқ, асло бундай ёмон ният қилиш керак эмас. Балки аксинча, мол-дунёни ҳалоллик билан топишни ўргатишимиш ва биошқалар ҳам биздан шундай ибрат олсин, дейишимиш керак. Ана шундагина биз русларнинг баъзи бир қонунсиз зўрликларига йўл қўймаган бўлур эдик. Илм ўрганганда ҳам қозоқларга ғамхўр бўлай деб, бизлар ҳам элу юрт бўлиб, одамлардек тинч-тотув яшайлик, деб ният қилиб ўрганиш керак. Ҳозирча, русча ўқиган қозоқ болалари орасидан тузукроқ чиқканлаон

кам. Чунки уларни ота-оналари, ошна-оғайнилари йўлдан урмоқдалар. Лекин шундай бўлса ҳам улар анов ўқимаган қозоқ болаларига қарангча анча дуруст, ҳар ҳолда уларга гап уқдириша бўлади. Ўзига тузук, бой-бадавлат оиласарнинг болалари кўп ўқишмайди. Аксинча, гадо болаларини хор ғилиб, руслар қулига топширишиб қўйишиди. Улар бундан бошқа қаерга ҳам борсин энди? Бундан ташқари, баъзи бир қозоқлар ошна-оғайнилари билан аразлашиб қолса: «Сенинг зўрлигинга чидаб юргунча, боламни солдатликка бериб, бошимга соч, оғзимга мўйлов қўйиб кетмасамми!»— дейишар эди. Мана шундай бемаъни гапларни худодан қўрқмай, бандадан уялмай гапирадиган қозоқларнинг болалари ўқиб ким бўларди дейсиэ? Бирор нарсани ортиқроқ ўрганиб қойил қилас дейсиэм? Ўрганганда ҳам ҳаммаси юзаки ўрганади, қунт қилиб ўқийдиган қозоқ боласи йўқ ҳозирча. Ота-онаси ўғлини ҳалқ пулига зўра ўқитади-ю, ўз ёнидан пул сарф қилиб бўпти! Ҳақиқатини айтсам, ўғлингга хотин олиб берма, энчисини берма, балки бутун мол-дунёнгни сарф қилиб бўлса ҳам, русларнинг илмини ўқит! Менинг бу айтган гапларим, кўрсатган йўлим — мол айдиган гаплар эмас! Ҳудодан қўйк, бандадан уял, болам одам бўлсин десанг — ўқит! Аммо хеч мол-дунёнгни аяма! Бўлмаса у ҳам бир нодон қозоқ бўлиб қолгандан сўнг — на сенга, на ўзига ва на ҳалқа роҳат кўрсатади.

ИИГИРМА ОЛТИНЧИ СУЗ

Бизнинг қозоқлар пойгага қўшган оти олдинда келса, курашга туширган полвони йиқитса,

учурган куши ов олса, югуртган ити ўзганинг итидан илгари бориб ов тутса ер-кўкка сиғмай қувонишади. Билмадим, бундан ўэга ҳам қувончи борми экан уларнинг? Ҳай, қайдам, йўқ бўлса керак! Айтингчи, шу ҳайвондан ҳайвоннинг ўзгани, ё эса бир одам иккинчи одамни курашда йиқитганинг нима қизиги бор? Ҳолбуки, йиқитган ҳам, йиқилган ҳам, олган-олдирган ҳам — унинг на ака-укасию ва на қариндош-уруги бўлади... Бу нарсаларнинг ҳаммаси қозоқларнинг ўз-ўзлари билан душманлиги, тумадай нарсани туюдай қилиб кўрсатиб, бир-бирлари устидан мазақ қилиб кулишдан, уларни изза қилишдан бошқа нарса эмас. Бирорни изза қилиш эса ҳаром, рўзгорга зарар, ақилга сиғмайдиган нарсадир. Шундай экан, ҳайронман, бирорни изза қилмоқнинг нимаси давлат-у, нимасига қувонишар экан-а? Ё эса мағлуб бўлган томон нимасига шунча изза бўлиб, қора ерга кириб кетгудек бўлиб қоларкин-а?

Чопқир от баъзан у элда, баъзан бу элда бўлаверадиган нарса. Шунингдек, учкур қирон ҳам, югурик ов ити ҳам баъзан у одамнинг қўлида, баъзан бу одамнинг қўлида бўлади. Кучли йигит ҳам доимо бир элдан чиқаверади деб ўйлайсизми? Бундай йигитлар ҳам баъзан у элда, баъзан бу элда туғилади. Буларнинг ҳаммасини одам ўз эрки билан ясамайди. Бир марта пойгода ўзиб чиққан от, йиқитган йигит доимо шундай бўлиб қолавермайди-ку, ахир. Энди шуларни билиб турса ҳам, бу одамлар гўё бир айби очилиб қолгандай, нимасига шунча уялишар, изза бўлишар экан-а?

Энди сиз бу гаплардан шундай хулоса чиқариб олсангиэ бўлади: қувонмас нарсаларга но-

дон одамлар қувонишади, яна қувонишганда ҳам босар-тусар жойини, нима айтиб, нима қўйганини ўзлари ҳам билмай, ақлидан озиб, мағурланиб кетишади. Яна бундай одамлар уялмаслиги керак бўлган нарсадан уялишиб, уялиши лозим булган нарсадан уялишмайди. Буларнинг бари нодонлик ва аҳмоқликнинг асаридир, албатта. Сен уларга бу гапларни айтсанг, баъзилари бўйинни эгиб, «рост, рост» деб гап уқишиган бўлишади. Бироқ сен бунга инонма. Эрта-индин у ҳам ҳалиги гап уқмасларнинг бири бўлиб кетади. Гарчанд шу гапларнинг рост эканлигига кўзи етиб, кўнгли ишониб турса ҳам, худди ҳайвонга ўхшаб, аввалги тушунчасидан узини тўхтатолмайди ва хеч ким унга гап ўқдиролмайди. Қозоқ қандай бўлмасин ёмон ишни бир касб этдими, у бу одатидан ё ўлардай қўоқанда, ё эса ўлганда қайтади. Бўлмаса, ўз ақли билан менинг бу ишим чакки акан, деб ўз билгича қайтган қозоқни топиш жуда қийин.

ИИГИРМА ЕТТИНЧИ СУЗ

(СУҚРОТ ФАЙЛАСУФДАН)

Бу Суқротнинг оллоқ тобарак ва таолонинг бандаларига юборган амри-фармонларига сўзиз бўйсунмоқ юзасидан шогирди Арастуга айтган сўзи. У худога бандачилик қилгувчилар устидан кулгувчи эди. Бир куни Суқрот ундан шундай деб сўрабди:

— Эй, Арасту, дунёда ҳеч бир одам бормики, у ўз ҳунари ва қилган ишлари билан тахсинга сазовор бўлсин?

— Тўлиб ётибди бундай одамлар, ҳазратим,— деб жавоб берибди Арасту.

— Қани бўлмаса, шулардан биттасининг оти-
ни ата-чи? — деб сўрабди яна Суқрот ундан.

— Гомернинг шоиолигига, Софоклининг фо-
жиасига, Зевснинг рассомлигига таҳсинлао ўқи-
санг арзийди,— дебди Арасту ва яна шунга ўх-
шаган бир нечта ҳунари билан оламга машҳур
бўлган кишиларни айтибди.

— Ундаи бўлса сен кимга кўпроқ таҳсин
ўқийсан: жонсиз, ақли-ҳушсиз, қуруқ тананинг
шаклини чизадиган рассомгами, ё эса одамга
ҳам жон, ҳам ақл-идрок ато қилиб яратгувчи
олий руҳгами?

— Мен кейингисига кўпроқ таҳсин ўқий-
ман,— дебди Арасту,— бироқ, у шунчаки ярат-
май, аввали азалда билиб яратган бўлса.

— Бунинг маъқул. Энди сенга яна биро савол.
Дунёда Фойдали нарса кўп: бирининг Фойдаси
ошкора кўриниб, билиниб туради, иккинчисини-
ки эса — билинмайди. Шуларнинг қайси бирини
ҳикмат деб биласан? — деб сўрабди Суқрот.

— Албатта ошкора манфаат келтирганини,—
деб жавоб бериди шогирди.

— Баракалла, агар ундаи бўлса, худой таоло
бандасини яратганда кўп ўйлаб, унга беш муча
ато қилган, лекин буларнинг қайси биро Фойда,
қайси биро зарар келтиришидан кўра ҳам кўпроқ,
уларнинг зарурлигини ўйлаб ато қилгани—
бу ҳаммага маълум ва машҳур-ку. Мана, масалан,
кўрсин деб аввало кўз бериди. Борди-ю, кўзи-
миз йўқ бўлса, унда биз дунёнинг гўзаллигидан
қандай қилиб лаззатланардик? Яна бу мучамиз
ғоят нозик бўлганлигидан, вақтида очиб, вақти-
да ёпиб турсин учун қовоқ ато қилибди. Чанг-тў-
зондан сақласин учун — киприк, пешона терини
кўзга туширмаслик учун қою бериди. Қулоғи-

миз бўлмаса тақир-туқур товушни қандай қилиб әшитар эдик, қандай қилиб мусиқанинг гўзалигидан баҳра олардик? Борди-ю, бўрнимиз бўлмаса — биз дунёдаги хушбўй, муаттар ҳидларга ошиқ бўла олмаган ва ёмон ҳидларни фарқ қила олмаган бўлур эдик. Оғэимиз, тилимиз ва ғанглайимиз бўлмаса — биз дунёда нима ширин, нима аччиқлигини қаёқдан билардик? Бунинг устига, кўзни, бурунни, оғизга яқин қилиб яратиб, ейдиган-ичадиган нарсаларни кўриб-билиб, ҳидлаб, есин-ичсин, деди... Буларнинг ҳаммаси бизларнинг фойдамиз эмаски? — дебди Суқрот.

Шунда Арасту ўйлаб-ўйлаб яратгувчининг бениҳоя ҳикмат әгаси эканлигидан шубҳаси қолмабди.

Суқрот сўзида давом этибди:

— Бунинг устига: ҳамма маҳлуқларни ўз болаларига меҳрибон, ўлимни ёмон кўрадиган, ҳаётни, тирикчиликни севадиган, ўсиб-унишдан бошқа нарсани кам Фикр қиладиган қилиб яратганлиги — бу унинг марҳамати эмасми? Шунинг билан бирга, уларни яратганда кўнгилларига муҳаббат соганининг ўзи ҳам яратгувчининг яратган нарсаларига нисбатан меҳри-муҳаббатининг оқибати эмасми?

Суқрот сўзида яна давом этибди:

— Эй, Арасту! Сен нима учун одамдан бошқа нарсада ақл йўқ деб ўйлайсан? Одамнинг танаси шу ўзинг юрган ернинг бир парчасига ўхшамайдими? Танангдаги тер, буғлар ердаги сувларнинг бир томчиси каби эмасми? Ҳўш, ўзинг бу ақлга қаёқдан эга бўлдинг? Ким сенга жон ато қилди, ёки сен уни қаердан олдинг? Оламни кўзинг билан кўрасан, лекин унинг ўлчовига ақлинг бовар қилмайди, гўзаллигига қа-

раб түймайсан. Бу күринишларнинг барига ҳайрон қоласан, ақлинг етмайди. Ҳўш, буларнинг бари сенингча гўё бир тасодифми, ё эса яратган кимса буюк ақл эгасими? Агар бу ақл билан бўлмаганда, дунё бундай ўлчовига ақл бовар қилмайдиган даражада бир-бирига боғлиқ қилиб яратилмаган бўлур эди. Бинобарин, буларнинг барчаси ақл билан яратилгандир ва ўзига яраша мустаҳкам қонун-қоидаси бордир.

Шунда Арасту Суқротга:

— Ҳазратим, бу айтганларингизнинг ҳаммаси рост, яъни яратгувчининг бениҳоя буюк ақл эгаси эканлиги маълум бўлди ва шахсан худонинг улуғлигига шубҳам қолмади,— деб жавоб бериди ва яна сўнгидан:— бироқ шундай улуғ худой таоло наҳот менинг бандачилигимга шу қадар муҳтоҷ бўлса?— деб сўрабди Суқротдан.

Сукрот айтибди:

— Эй, Арасту! Сен нотўғри айтапсан. Муҳтоҷ бўлмаганда ҳам бирор сенинг ғамингни еса, сен унга қарэдор бўласанми ё йўқми?

— У менинг ғамимни ейдими ё йўқми, мен буни қаёқдан биламан?— дебди Арасту.

— Ҳўп, ундаи бўлса, сен ҳамма маҳлуқларга бир қара, кейин ўзингга ҳам қара, худой таоло ҳаммага ҳам бирдек жон ато қилган-у, бироқ уни ҳаммага ҳам баровар онг, тушунча билан бирга ато қилмаган, ахир? Одам шу кунини, ўтмиши билан келажагини ҳам ҳис қила олади, кўра олади, учаласи ҳақида бирдек фикр қила олади, текшира олади. Ҳайвон эса ўтмишини ҳам, ҳозирги кунини ҳам яхши билмайди ва келажакда ниша бўлишини ва нима қўйишини ўйлашга, ҳис қилишга қодир ҳам эмас. Энди ҳайвонга берган танани қара-ю, бандасига берган танани қара.

Одам — икки оёғи устида тик юришга, тик ўсишга, дунёни кўришга ва унинг сиру асрорларинни синчиклаб текширишга, ҳамда ўзга ҳайвонлардан ишчи кучи сифатида фойдаланишга қодир. Ҳайвон эса оёқларига, қуш бўлса қанотларига ишониб ўзига ўхшаган бошқа бир ҳайвон, ё аса паррандани қўллаб-қувватлашга ва фойдаланишга қодир эмас. Агар одамни шундай ҳайвон сифат қилиб яратса, унда у ҳеч нарсага ярамаган бўлур эди, ё эса, ҳайвонларга султон бўларди. Агар, борди-ю, инсон ақлини ҳайвонга берсачи, баридан бир у бу қадар усталик ва донишмандлик билан бир-бирига илм-ҳунар ўргатарлик даражадаги салоҳият унинг гавдасига мутлақо мос тушмаган бўлур эди. Масалан, қайси ҳўқиқ шаҳар қурибди. қурол-яроғ ишлаб чиқарибди ва сипоҳиликнинг уддасидан чиқибди экан шунчалик? Одам боласига шундай гўзал гавда бериб, уни ажойиб ақла ва тенгиз салоҳият згаси қилиб яратишининг, ҳамда унинг барча ўзга маҳлуқлар устидан ҳукмрон қилишининг ўзи ҳам—худонинг инсонга булган катта марҳамати эмасми? Шундай экан, бу гаплар худой таоло бандасини барча яратган муъжизаларидан ортиқ кўриб, олдиндан унинг ғамини еб, унга кўпроқ ғамхўрлик қилганидан далолат бермайдими? Ҳўш, энди одам боласининг худой таоло олдида бандачилик қилмоққа қарздор эканлиги шундан ҳам маълум эмасми? — дебди Суқрот.

ИИГИРМА САККИЗИНЧИ СУЗ

Эй, мусулмонлар! Бирор бой бўлса, бирор гадой; бирор соғ бўлса, бирор касал; бирор ақл-

ли бўлса, бирор аҳмоқ; бирорнинг кўнгли яхшиликка мойил бўлса, бирорнинг кўнгли ёмонликка мойиладир.

Бирор сиздан: «Хўш, нима учун шундай?»— деб сўраса, сизлар унга: «Тақдири азалда олло таолонинг яратган иши-да»— деб жавоб берасизлар. Хўш, ундаи бўлса, биз олло таолонинг айби йўқ, одил, деб имон келтирмаганимидик? Энди, кўриб турибмизки, худой таоло онд урган, меҳнат қилмайдиган бандаларига мол-дунё берар экан-да. Худодан мол-дунё сўраб, кечаси-ю кундузи меҳнат қиладиган бечораларга эса, ақалли бир амал-тақал қилиб хотин бола-чақасини боқишига етгудек ризқ ҳам бермай, уларни гадо қиларкан. Баъзи бир ўғри-муттаҳамларнинг танини соппа-соғ қилиб, бирорга заарсиз меҳнаткаш мўминларни ногирон қилиб қўяркан. Бир ота-онанинг болаларини бирини эслик, иккинчиини тентак қилиб яратаркан. Худой таолонинг ўзи бандаларига: «Бузуқ бўлма, тузук бўл! Тузукни жаннатга, бузуқни дўзахга соламан!»— деб айтар экан-у, тагин бандаларининг бирини яхшиликка, иккинчисини ёмонликка мойил қилиб яратиб, яна уларни ўз қудроати билан бирини яхшиликка, бирини ёмонликка ундан, йўлга солиб тураркан. Хўш, мана шу гапларнинг ҳаммаси меҳрибон-мушфиқ, раҳм-шафкатли, адолатли, айбсиз парвардигорнинг шаънига тўғри келармикин? Ҳалқ ҳам, мулк ҳам — ҳаммаси худоники. Унинг қилаётган ишларига бирон нарса дея оламиэм? Ўз мулкини ўзи нима қиламан деса қилаверади, ихтиёри, деймиз. Борди-ю энди, у айбдор эмас десак, бу — олло таолонинг айби кўп-у, бироқ уни айбдор деб айта олмаймиз, деганимиз эмасми? Шундай бўлгандан

сўнг, бандаси минг ҳаракат қилгани билан қўлидан нима келарди дейсиз? Ҳамма наосани килдиргувчи олло таолонинг ўзи экан, бандаларининг нимасидан ўпкалаймиз? Ким яхшилик, ким ёмонлик қиласа ҳам, худонинг буйрӯғи билан қилиб юрган экан деймиэми?

Олло таоло: ҳар бир ақли бор кишига — имон келтириш фарз, ҳар бир имонли кишига аса — тоат-ибодат қилиш фарз, деган экан. Ҳолбуки, баъзи бир ишлар ақл билан ҳисоблашмай қилинади. Ҳўш, энди, агар шундай экан, олло таолонинг, ақлли кишига имон келтириш фарз, деган сўзи қаёқда қолди? «Мени таниган одам фақат ақл билангина танийди» — деган сўзи қаёқда қолди? Динимиэда яширин, ёлғон сүз йўқ бўлса, у ҳақда одам фикр юритишдан маҳрум бўлса, банданинг бандалиги қаёқда қолди? Ақлимиэни юрита олмаганимиздан сўнг, диннинг ўзи қаёқда қолади? Аввало имонни мустаҳкамламай туриб, қилган тоат-ибодатларимиэ қабул бўлармикин? Йўқ, яхшилик билан ёмонликни худо яратган-у, аммо уни худо қилдираётгани йўқ. Касалликни яратган ҳам худо, лекин сени касал қилган худо эмас, бойлик билан камбағалликни яратган ҳам худо-ю, бироқ бирорни бой, бирорни камбағал қилган худо эмас. Буни тушуниш керак, тушунмасанг бўлмайди!

ИИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ СҮЗ

Бизнинг қозоқларнинг айтиб юрган мақоллари ичida ишга яроқлиси ҳам, яроқсизи ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши бу ёқда турсин,

ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади.

Аввало: «Фақир бўлсанг — орсиз бўл!»— дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра ўлган афзал. Агар бу: ёлланиб юрганингда жонингни қийнасанг ҳам, мол топ дегани бўлса— бу орсизлик эмас. Балки аксинча, бирорларнинг қўлига термулмай, ҳалол меҳнат қилиб мол топмоқ — бу орли, номусли одамнинг иши.

«Қаловини топсанг қор ёнар», «Сўровини топсанг одам боласининг бермайдиган нарсаси йўқ»— дейишади. Бу энг худо урган абллаҳона сўздир. Бундай қилиб қаловини топаман, сўровини топаман, деб эсиз умрингни хор қилиб ўтказгунча, мол-дунёни ё ердан, ё эса пешона теридан сўраш керак.

«Номинг чиқмаса, ер ўрта!»— дейишади. Ер ўртаб ном чиқаришнинг нимаси қизиқ? Еки: «Юз кун қари тия бўлгунча, бир кун бувра бўл»— дейишади. Танғрига ёзиб, минмай-нетмай, бирорга нафи тегмай, бир кун бувра бўлишликдан нима фойда?

«Олтин кўрса фаришта ҳам йўлдан озади»— дейишади. Сатқаи фаришта кетгурлар-эй! Фаришта олтинни нима қилсин? Бу шунчаки уларнинг ўзларининг шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?

«Ота-онадан мол ширин, олтинли уйдан жон ширин»— дейишади. Ота-онасидан ҳам молни ширин кўрадиган бу онт ургур абллаҳларнинг қанақа ширин жони бор экан ўзи? Ахир, дунёда энг азиҳ ота-онасини молга сотмоқлик — бу энг орсиз, номуссиз одамнинг иши эмасми! Ота-она бечора чамаси келгунча меҳнат қилиб, мол-дунё

йиғиб, ўлсам орқамдаги болаларимга қолсин, дейди. Шундай әкан, ота-онани сотиш — худога душманлик әмасми?

Мана шундай калтабинлик билан айтилган сүзлардан әхтиёт бўлмоқ керак!

УТТИЗИНЧИ СУЗ

Бизда бир мақтанчоқлик деган ярамас нарса бор. Асли шу нарсанинг нима кераги бор ўзи? Зотан, бу — ор-номуссиэлик, нодонлик, ўйсиз-хаёлсизлик, ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабари йўқликнинг аломатидир! Тағин, безрайиб туриб: «Э, бор худоё! Кимдан ким ортиқ әкан шунчалик? Бирорнинг насибасини бирор топиб берармиди ҳеч? Кимнинг боши кимнинг эгари қопида юрибди... Бирор менинг қозонимни қайнатиб берибдими, ё мен бирорнинг кўлига қараб қолибманми?»— деб керилади. Баъзан эса дағдаға қилиб: «Ҳаммага бир ўлим!. Вой онасини фалон қиласай! Бундай юргандан кура ўлганим ортиқ! Жуда нари борса — ҳайдаб юборар, отиб юборар! Қаерга борсан ҳам бир ўлим!»— деб кекирдагини чўзадиганлар кўп-ку.

Мана, ўзларингиз кўриб юрибсизлар: ҳозир ҳеч бўйига қараб тўн бичадиган, айтган гапида қатъий турадиган қозоқ борми дунёда? Йўқ, мен ҳали ўлимга бардош бера оладиган қозоқни ҳам, ёки, аксинча: мен ўлимга бардош бера олмайман, деб очиқ гапирадиган қозоқни ҳам кўрганим йўқ... Борди-ю, ақлсиз бўлса-да, шундай журъатли қозоқ топилса, у кишини ҳайратга солган бўлур эди! Афсуски, йўқ. Бунинг ўрнига шун-

дайлар бор-ки, зўр келганда сичқоннинг инини минг танга қилиб, қочиб кирага тешик топмай қолади. Ҳўш, бундай кишиларни нима деб атайми? Эй, худо! Ўз жонига ортиқча хотамлик қиладиган, мол-дунёни писанд қилмайдиган бечораларнинг аҳволига қаранг. «Уялмас юзга, толмас жағ беради»—деб шуни айтишар эканлар-да... Бундай кишилар ҳам уятсиэ, оосиз кишиларнинг бири-да.

УТТИЗ БИРИНЧИ СЎЗ

Киши эшитган нарсасини унутмаслик учун тўртта шарт бор: аввало, бунинг учун зеҳнили бўлмоқ керак; иккинчидан, бир нарсани кўрганда, ё эшитганда — унга чин юракдан ихлос қўйиб, фаҳм-фаросат билан уқиб олмоқлик лозим; учинчидан, эшитганларини ичидан бир неча марта такрорлаб, кўнгилга жо қилмоқ керак; тўртинчидан, кўнгилга бошқа нарсаларни мутлақо келтирмаслик ва келса ҳам унга заррача эътибор бермаслик керак. Масалан: бегамлик, бепарвонлик, ўйин-кулги ёки қайғу-ҳасратга берилмаслик ва бошқа нарсага ихлос қўймаслик керак. Акс ҳолда, бу тўрт нарса ақл билан илмга путур етказадиган омиллардир.

УТТИЗ ИККИНЧИ СЎЗ

Илм ўрганишни талаб қилган киши, аввало уни билиши керак. Бунинг бир неча шартлари бор. Буларни билмай туриб ўрганилган илм юқмайди.

Аввало ўрганилаётган илм-ҳунарини охир бир кун келиб бирон кори-ҳолимга яраб қолар, деб ўрганмасдан, ҳаётда уни турмушга тадбиқ қилиш мақсадида ўрганмоқ керак. Чунки илмни фақат билиб қўйиш учунгина ўргансанг ва шу билан қаноат ҳосил қиласанг, бундай илмнинг кимга кераги бор? Киши ўзининг билмаган нарсани билиб ўргенса — бундан қанчалик ҳузур-ҳаловат топишини асти қўяверинг! Агар сен илмга астойдил меҳр қўйиб ўргансанг, сенда, яна кўпроқ билсан экан, деган муҳаббат пайдо бўлади. Шундагина сен кўзинг кўрган ҳар бир нарсани кўнглингга маҳкам туғиб, уқиб оладиган бўласан.

Агар борди-ю, кўнглинг бошқа нарсада бўлиб, ўқиб ўрганаётган илмингни шунга сабаб қилиб кўрсатсанг, яъни уни ана шу кўнглингдаги нарса учунгина ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг гўё ўгай онанинг меҳри каби бўлади. Агарда чин ният билан ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг худди ўз онангнинг меҳридай илиқ ва самимий бўлади. Сен илмга чиндан ҳам ихлос қўйсанг, у ҳам сенга меҳр қўяди ва сен уни төзроқ қўлингга киритасан. Агар сен унга чала меҳр қўйсанг, ўрганган илминг ҳам чала-чулпа бўлади.

Иккинчидан, илмни ўрганганда яхши ният билан ўрганиш керак. Аммо бирор билан баҳс бойлашмоқ, талавишишмоқ учун ўрганиш керак эмас. Баҳс, аввало, кўнгилдаги ишончни мустаҳкамлаш учун бўлса—бу зараар эмас, лекин ҳаддан ошиб кетса — кишини тузатишдан кўра ҳам кўпроқ бузуб қўйиши мумкин. Бунинг сабаби: баҳс қилувчилар кўпроқ ҳақиқатни аниқлаш учун эмас, балки бир-бирларини енгмоқ учун ҳаракат

қилишади. Бундай баҳс хусуматни кучайтириб, одамгарчиликни йўқотишгача олиб боради. Бундай ҳолда асосий мақсад илм ўрганиш бўлмай, одамнинг юзини ёлғон сўзга бурадиган бўлиб қолади. Бундай мақсад фақат бузуқ кишилардагина бўлади. Тўғри йўлдан кетаётган юзта одамни адаштирган киши, эгри йўлдан кетаётган битта нотавонни тўғри йўлга соглан кишидан сатқай кетсин! Баҳс — бу ҳам аслида илм ўрганишнинг бир йўли. Бироқ унга ортиқча ҳирс қўйиш ярамайди. Чунки баҳсга ортиқча ҳирс қўйишдан мағрурлик, мақтансоқлик, хусумат, ёлғончилик, ҳатто аразимаган нарсадан жанжал чиқариш ва бирорвга мушт кўтариш каби ёмон фазилатлар туғилади.

Учинчидан, агар ҳар бир ҳаракатинг туфайли ҳақиқатга эриша оладиган бўлсанг, ўлсанг ҳам бу йўлдан қайтма, маҳкам тур! Ахир, ўзинг шубҳа қилган нарсага ўзгалар қандай қилиб ишонч билдирисин? Ўзинг ҳурмат қилмаган нарсани ўзгалар нега ҳурмат қиласин?

Тўртингидан, илмни кўпроқ ўрганиш учун одамда яна икки нарса бўлиши лозим: биро — мулоҳаза юритиш, иккинчиси эса — муҳофаза қилишлиkdir. Бу икки хусусиятни борган сари кучайтира бориш керак. Бу нарса кучаймай туриб илм ўрганиш қийин.

Бешинчидан, шу насиҳатларнинг ўн тўққизинчи сўзида ёзилган ақла касали деган тўрт нарса бор, шундан эҳтиёт бўлиш керак. Шуларнинг орасида беғамлик, бепарволик, деган нарса бор, зинҳор-зинҳор шу нарсадан эҳтиёт бўл! Чунки, бу, биринчидан — худонинг, иккинчидан — ҳалқнинг, учинчидан — давлатнинг, тўртингидан — ибратнинг, бешинчидан — ақлнинг, орномус-

нинг душманидир; ор-номус бўлган ерда булар бўлмайди.

Олтинчидан, сенда илмни, ақлни бир меёрда сақлайдиган феъл-автор, хулқ деган нарса бор. Сен шу нарсани эҳтиёт сақла! Кўрган нафсангга қизиқаверсанг: ё бироннинг ўринли, ё бироннинг ўринсиз гапига ишониб кетсанг, ёки тӯғи келган нарсаларга кўнгил қўяверсанг — Феъл-авторинг бузулиб кетиши ҳеч гап эмас. Феъл-авторинг бузулиб кетиши ҳеч фойда йўқ. Кўкрагингда унга ўрин бўлмагандан кейин, уни қаерда сақлайсан? Аксинча, киройи илминг бўлгандан кейин, уни эҳтиёт қиласиган фаҳм-Фаросатинг, ақли-ҳушинг, ор-номусингни қўлдан бермайдиган Феъли-авторинг ва ғайратинг бўлса — нур устига аъло нур! Лекин бу эҳтиёткорлигинг, шубҳасиз, ақл учун, ор-номус учун қилинган бўлсин!

УТТИЗ УЧИНЧИ СУЗ

Агарда сенга мол-дунё керак бўлса — ҳунар ўрган. Мол-дунё қўлнинг кири, ювса кетади. Аммо ҳунар эса — адо бўлмас бойликдир. Кимки ёлғон гапирмаса ва қўлида ҳалол ҳунари бўлса — қозоқларнинг ичидаги энг авлиёси шу! Бироқ ҳудой таоло қозоқларнинг қўлига оз-моз ҳунар берса — улар босар-туар жойларини билмай қолишади.

Аввало, малакамни оширай, ишларимни яхшилай, излай, кўрай, ҳунар ўрганай, демайди. Қўлидаги билган оздан-овлоқ ҳунари билан мақтаниб: «Шу ҳам бўлади-да» — деб қозоқларда мавжуд талабсизликка юз буриб кетади.

Иккинчидан, эринмай меҳнат қилмоқ керак. Ҳолбуки, бизнинг қозоқлар бир-иккита мол топса шу билан худди мол-дунёга ботиб, ғарқ бўлиб кетган кишидек, хотиржамликка берилиб, ялқов бўлиб қолади.

Учинчидан, бирор-бировига: «Сен қасбдошларинг ичида якка-ю ягонасисан» ё эса: «Ака, сиздан нима кетади, мана бу нарсамни қилиб берсангиэ-чи?»— деса, у: «Менга ҳам одамлар ялинадиган бўлиб қолибди-ку»— деб ғурурланиб кетади ва шу билан бирга, ҳам ўзини, ҳам унга мурожаат қилган одамни алдаб, эсиз-эсиз вақтининг қандай ўтганини ҳам билмай қолади.

Тўртингидан, дўстингман деган одамларга хотамтой бўлиб кетади. Баъзи бир қув-шум одамлар: «дўст бўламиз» деб арзимаган нарсани бериб, алдаб: «Кейинчалик сени ундей қиласман, бундай қиласман, менинг сендан ўзга азиэ дўстим йўқ»— деса, лақقا тушиб, мен ҳам керакли одамларнинг бири бўлиб қолибман-ку, деб ўйлади. Кейин, ким «тўрга чиқ» деса — шунга алданиб, ана шу одамга қил деганини қилиб, керагини топиб бераман, етмаганини етказаман, хушомад, дўстлик қиласман, деб юриб, бутун кимматли вақтидан, бисотидан айрилади. Овқат, усти-бош топиш эсидан чиқиб кетади. Бориб-бориб, охир бир кун, кун кечирмоқ қийинлашгач, бирордан қарз кўтаради ва уни қилиб бераман, буни қилиб бераман, деб ўлиб-тирилиб ҳаракат қиласди-ю, барибир бирон нарсанинг бошини қовуштиромайди. Кейинчалик бориб, топган-тутгани еган-ичганига етмай, иши довжанжалга айланиб, сарсон-саргардонликка тушади. Ниҳоят, одамгарчиликдан чиқиб, хор-зор бўлади. Ҳўш, бунисига нима дейсиэ? Ахио қо-

ЗОҚЛАРНИНГ ЎЗИ АЛДАМЧИ БҮЛА ТУРИБ, ЯНА БИРОВ-
ЛАРГА АЛДАНГАНИ НИМАСИ?

УТТИЗ ТҮРТИНЧИ СҮЗ

Ўлимнинг ҳақ әканлигини, унинг қарилукни кутиб юрмай истаган маҳалда келишини, ўлган одам қайта дунёга келмаслигини ҳамма билади. Қозоқлар, шубҳасиз, бунга ишонишади, бироқ ўз ақли билан мулоҳаза қилиб кўриб эмас, балки аксинча, шунчаки ишониш керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Яна: олло таолонинг борлигига, унинг охиратда сўроқ қилишига, ёмонларни ёзғириб, яхшиларни ёрлақашига ва бу мўъжизалар бандасининг кулидан келмаслигига ҳамда олло таолонинг меҳри тушса, истаганча раҳм-шафқат қила олишига ва агар ғазаби қўэгаса, беҳисоб қийноқларга сола олишига — ҳаммаси-ҳаммасига ишонамиз, дейишади. Йўк, мен уларнинг ишондик деганларига сира ҳам ишонмайман. Агар ишонсалар ҳам, барибир бу нарсаларнинг ҳақиқатлигига кўзлари етиб эмас, ҳали биэ юқорида айтганимиздек, ишониш керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Агар ишонганиклари рост бўлса, унда нима учун ваҳимага тушиб, ташвиш чекишади? Нега мудом яхшилик қилиб, гуноҳга ботмай, ўзларини ўзлари эҳтиёт қилишмайди? Агар улар худонинг борлигига ва унинг меҳр-шафқати билан бирга ғазаби ҳам мавжудлигига шундоқ ҳам ишонадиган бўлса, унда биэ уларни яна нимага ишонтиришимиз керак? Еки қандай қилиб уларни тузата оламиз? Қайси йўл билан уларни мўмин-мусулмон, имони саломат деймиз?

Агар кимда-ким икки дунёда хор бўлмай деса, мана бу гапларни беш бармоғидай билиб олиши керак: ҳеч қачон бир одамнинг кўнглига айни вақтда икки қувонч, икки севги-иштиёқ, шунингдек, икки қўрқинч, икки қайғу-ҳасрат бир йўла сиғмайди. Бир маҳалда икки нарсанинг кўнгилга сифиши қийин ҳам, тўғрироғи — мутлақо мумкин эмас. Борди-ю, бирор одамнинг кўнглидаги дунёга бўлган қайғуси билан қувончи, охиратга бўлган қайғуси билан қувончидан ортиқ бўлса, у ҳолда, бу одам мусулмон эмас. Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, бизнинг қозоқлар қандай мусулмон қавмига кирап әкан! Масалан, дейилик, мабодо бир одамнинг олдидан иккита нарса чиқиб қолса-ю, улардан бири охират учун, иккинчиси шу бугунимиз, яъни бу дунё учун керак бўлса, бунинг устига, бирини олган киши икинчисини олишга ҳақли бўлмаса, кўриниб турибдики — бундай ҳолда бизнинг қозоқлар охиратга кераклисини эмас, балки албатта иккинчисини олган бўлур эди. Чунки улар: охиратга кераклисини яна бир кези келганда оларман, бу гал мени раҳм-шафқатли худонинг ўзи кечирсин, деб ўйлади. Ҳўш, энди, биро кун келиб, у бу дунёдан ўтса, унинг: ўз охиратимни мол-дунёга сотганим йўқ, деганига ким ишонади?

Жамики инсон Фарзанди бир-бирига дўстдир. Чунки, дунёда ҳаёт экансан, қавн-қарин дошлигинг, ўсиб-унишинг, тўқ ва фаровонлигинг, оч-яланғочлигинг, қайғу-ҳасратинг, истикомат қилишинг, борди-келдинг, дунёга келишинг, тана бичиминг, ўлишинг, қора ерга киришинг, чиришинг, маҳшар куни сўрок беришинг — хаммаси-хаммаси бирдай: икки дунёда

ҳам бирдай ўйнаб-куласан, бирдай қайғу-ҳасрат чекасан, роҳати, азоби, уқубати, хавф-хатарини бирга тортасан. Бас, шундай экан, беш кунлик умринг борми-йўқми — бир-бирингга ғаниматсан, қўноқсан ва бу дунёга омонат меҳмонсан! Нега энди шундоқ бўла туриб бир-биринг билан арзимаган нарсалар учун ғижиллашасан? Бирорвнинг боғ-роғига, мол-дунёсига кўз олайтирасан? Насибангни худодан тиламай, банданинг улишидан олиб бер деганинг, ўзинг меҳнат қилмай, бирорвнинг насибасидан умид тутуб ӯтирганинг лойиқми ўзингга? Ҳудо бирор учун бирорвга жабр қиласидими? Икки оғиз сўёни эплаштириб гапира олмайдиган нодон, ақлсиз, илмсиз бўла туриб, ҳаргиз: «Ҳудо урсин агар, меники тўғри!»— деб талашаверишдан ниша фойда? Шу ҳам одамгарчиликми энди!

УТТИЗ БЕШИНЧИ СУЗ

Олло таоло маҳшар куни ҳожилар, муллалар, сўфилар, хотамтойлар ва шаҳид ўлганларни қатор турғизиб қўйиб сўроқ қиласмиш. Бу дунёда иззат-ҳурматда бўлиш учунгина ҳожи, мулла, сўфи, хотам бўлганларни ва шу мақсадда шаҳид ўлганларни бир томонга, охиратда олло таолонинг марҳаматига сазовор бўлиш учунгина яшаганларни бир томонга турғизиб қўярмиш. Молдунё, бойлик ортириш учун яшаганларга: «Сизлар у дунёда ҳожи ака, мулла ака, сўфи ака, мирза ака, ботир ака аталиш учунгина шу йўлни танладингиз. Энди бу дунёда у нарсалар йўқ. Сизларнинг у дунёларинг, сурган даври-давронларинг, шу билан бирга, мансабларинг ҳам тамом бўлди. Энди бу ерда иззат-ҳурмат

эмас, сўроқ берасизлар! Мен сизларга мол-дунё бердим, азиз умр бердим, нима учун энди сиз ана шу мол-дунёларингизни, азиз умрларингизни дин йўли ва охират бу ёқда қолиб, бандаларни алдамоқ учун сарф қилдингиз?»— деб айтармиш. Сўнгра, ҳалол ниятли, био худодан бошқа нарсани ўйламаган бандаларига: «Сизлар фақат менинг меҳру шафқатимга сазовор бўлиш учунгина азиз умрларингизни ва мол-дунёларингизни сарф қилдингиз. Мен сизлардан розиман. Сизлар учун марҳаматимни дариф тутиб, тайёрлаб қўйган жойим бор — марҳамат қилғайсизлар. Бундан ташқари, бу ерда маҳшар ичидা, гарчанд ўзлари яхшилик қилмаган бўлса ҳам, у дунёда сизларниң қилган олижаноб ишларингизга хайриҳоҳлик билдирган кишиларни учратсангиз, марҳамат, улаори ҳам ўзларингиз билан бирга олиб киринглар ва меҳри-шафқат қилинглар!»— дермиш.

УТТИЗ ОЛТИНЧИ СУЗ

Пайғамбаримиз саллал-лоҳу алайхи ва саллам ўзларининг ҳадис шарифида: «Мин ла ҳаёун вала имонун лаҳв»— деган экан. Бунинг маъниси: кимда уят, ор-номус, ҳаё йўқ бўлса, унда имон ҳам йўқ, демакдир. Бундан ташқари, бизнинг қозоқларда: «Ҳаё кимда бўлса — имон ҳам шунда»— деган мақол ҳам бор. Бу ҳадис шарифдаги: «Алҳаёйи минал имон»га тўғри келади. Бас, шундан маълум бўлдики: уят деган нарсанинг ўзи имоннинг бир бўлаги экан.UNDAY bўлса, уят деганимиз нима ўзи? Буни билмоқ керак?

Бир уят борки: баъзи одамлар худди ёш болага ўхшаб нодонлик қилиб, оддий гапларни айтишга ҳам уялиб, тортиниб туришади. Ваҳоланки, унинг айтолмай турган гапида на шариатга, на ақла ва на вижданга зид гап бор. Бундай қилиб ҳеч уяти йўқ нарсадан уялиш — нодонликдир.

Чин маънодаги уят эса — ё шариатга, ё ақла тескари иш қилинса ва шу билан киши обрўсига дот тушадиган бўлса, буни уят деса бўлади. Бундай уят икки турли бўлади. Биро шуки: одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди-ю. бирорнинг қилган уятли ишидан уялади. Бунинг сабаби, ана шу уятли иш қилган одамга нисбатан ачингандикдан бўлади. Бундай пайтда: «Ёпрай, мана бу шўрликка нима бўлди, энди бу ёғи нима бўларкин?»—деган каби бир аччиқ туйфу ҳалқумингга келиб тиқилади ва унинг учун сени қизартиради. Иккинчиси шуки: қилган ишинг ҳам шариатга, ҳам ақла, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади; сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади. Баъзан бундай қилмишингни бошқа киши пайкамаса ҳам, ўз ақлинг билан топиб, ич-ичингдан ачиниб, ўзингни-ўзинг койийсан. Уялганингдан ер ёрилмайдики, ерга кириб кетсанг; кишиларнинг юзига тўғри қараёлмайсан, азоб чекасан. Бунинг натижасида баъзан уятли кишила ўйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят — кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига қарши ички исёнидир. Бундай пайтда тилингга тузукроқ бир сўз, бошингга тузукроқ бир фикр келмайди. Ҳатто кўзингнинг ёши билан бур-

нингдан оқсан сувни ҳам артолмай қоласан. Кўзингга ҳеч нарса кўринмайди. Шунчаликка бориб уялган, ўз айбига ўзи иқрор бўлган одамни, ўлганинг устига чиқиб тепган, дегандек, таъна қилиш — ярамас одат ва бундай ишни одамгарчилиги йўқ кишилар қилади.

Шу кунларда менинг кўриб-билиб, муомила қилиб юрган кишиларим уялмоқ тугул, ҳатто қизаришни ҳам билмайди. «Ҳа, хўп, биз айбор дедик-ку, бўлди-да энди» — дейди ё эса: «Ҳўп, хўп, бунга мен уятли бўла қолай, узинг-чи, ўзинг! Ўзинг ҳам бир вакт шундай килмаганинг?» — дейишади. Ё бўлмаса: «Фалончи ҳам бир тирикчилигини қилиб юрибди-ку, ахир; фалон қилди, тугун қилди, ҳолбуки уникининг олдида менини хаљво-ку!..» — деб ҳатто даъво ҳам қилишади. Ҳўш, буни уялган киши дея оламиэми? Борди-ю, ути бор десак, ҳадис нима дейди бунга, яхшилардан қолган сўзлар нима дейди?

Кани айтингчи: имони борми, йўқми бундай одамларнинг?!

УТТИЗ ЕТТИНЧИ СЎЗ

1. Инсоннинг инсонлиги уни ишни қандай бошлаганидан билинади, лекин қандай тугатганидан эмас.
2. Кўнглингдаги кўркам ой оғзингдан чиқач хираданди.
3. Сен агар фақат ўзини ўйлайдиган нодонга ҳикматли сўз айтсанг, у сени ё хурсанд қиласди ё эса ҳафа.
4. Кишига билимига қараб яхшилик қил,

ёмонга қиалган яхшилигинг бошингга бало бўлиб тушади.

5. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл! Одам боласи — элнинг лоласи.

6. Яхши одам кўп сўрайди, аммо оз берсанг ҳам рози бўлади. Ёмон одам оз сўрайди, аммо кўп берсанг ҳам рози бўлмайди.

7. Ёғиз бошинг учун меҳнат қилсанг, ўз корни учун ўтлаган ҳайвоннинг бири буласан. Инсоний бурчинг учун меҳнат қилсанг эса, олло таолонинг суйган бандаси бўласан.

8. Суқротга оғу берган, Иоанна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, пайғамбаримиз саллал-лоҳу алайҳ ва салламни түяning ўлимтигига кўмган ким? Ҳалқ! Шундай бўлгач, ҳалқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, ҳалқка раҳнамолик қиласи.

9. Инсон боласини замона парвариш қилали. Кимда ким ёмон бўлса, айб замондошларида.

10. Агар давлат менинг қўлимда бўлгандা, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини шартта кесиб ташлардим...

11. Дунёда танҳо яшагандан — ўлган яхши. Ёғиз одамни қайғу-ҳасрат босади. Дунёда ни маики бор: у яхшиликми, ёмонликми, хурсандчиликми, қайғу-ҳасратми — ҳаммаси ҳалқда бўлади. Аввалгисига ким чидай олади? Кейингисиз ким яшай олади?

12. Дунёда ким ёмонлик кўрмаган дейсиз? Умидсизлик — бу ғайратсизликдир. Дунёда ҳеч муқим нарса йўқ, шунингдек, ёмонлик ҳам мудом бўлмайди. Ахир, қори қалин қаҳратон қишишидан, кўк майсали, тиниқ сувли ёз келмасму?

13. Баджаҳл одам камгап келса, заҳари ичини

да бўлгани. Борди-ю, ҳеч кимга гап бермай, лўлилик қилиб шовқин солса — бу одам ё қўрқоқ, ё эса мақтончоқ келади.

14. Қувонч ва мағрурлик — мастиликдир. Фақат мингдан бир кишигина бу нарсадан ўзини эҳтиёт тутиб юра олади.

15. Ишнинг омади — ўз вақти.

16. Буюк мансаб — гўё бир буюк гоя. Унга эринмай ўрмалаб юриб илон ҳам чиқади, учиб-қўниб юриб қирон ҳам чиқади.

17. Дунё бир каттакон кўл. Замона эса эсиб турган бир ел. Олдиндаги тўлқин — оғалао бўлса, кетиндаги тўлқин — инилардир. Навбат билан ўлишар, аввалгидай бўлишар.

18. Тұядек бўй бергандан, тугмадек ақл берган ортиқ. Соқолини сотган қаридан, меҳнатини сотган ёш ортиқ.

19. Мўлтони мулла эл талар.

20. Ёмон дўст — у бир қўланкадир: қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булатли кунда эса изласанг ҳам тополмайсан.

21. Дўсти йўқ билан сирлаш, дўсти кўп билан сийлаш. Яхшига яқин бўл, ёмондан — йироқ.

22. Файратсиз жаҳл — тул, қайғусиә ошиқ — тул, шогирдсиз олим — тул.

23. Бахтиёр бўлгунингча бахтингни элинг ҳам тилайди, ўзинг ҳам тилайсан. Бахтиёр бўлганингдан сўнг эса — фақат ўзинггина тилайсан.

УТТИЗ САККИЗИНЧИ СЎЗ¹

...Баъзи бир одамлар фақат усти-бошига зеб берип, олифта бўлиб юришни ўзича биро давлат

¹ Бу сўз жуда қисқартириб тажрима қилинди.

деб ҳисоблайди. Бу фақат ўзини кўрсатиш, ўзини ўзи бозорга солиш, баъзи бир ақли кўзига битган аҳмоқларнинг ҳавасини қўзғатиб: «Қани энди бизлар ҳам шундай бўлсак» ё эса: «Худо бизларга ҳам шундай бўлишни насиб этмади»— деб куюнтиришдан бошқа нарса эмас. Ҳўш, бундан нима чиқди? Бирор фойда чиқадими? Йўқ, албатта! Ахир, ҳосият кишининг сиртида эмас, ичиди бўлади. Кечаси-ю кундузи ўзини ойнага солганиларнинг ақли расо бўлади дейсизми? Ақл — ёмонликдан эмас, яхшиликдан чиқади ва эзгу ниятлар йўлида камол топади.

...Ҳаётда инсоннинг муқаддас бурчаларидан бири — дўст-ёр орттиromoқлиkdir. Дўст — ўзгаларга яхши муносабатда бўлсанг ва қўлингдан келганча яхшилик қиласанг, меҳри-оқибат кўрсатсанг ортади ва кўпаяди, сен кимга дўстлик қиласанг, у ҳам сенга дўстлик қилади: сенга нисбатан ишончи, меҳри-муҳаббати ошади. Агар, дўстим кўп бўлсин десанг, ҳеч кимга душманлик қилма, ҳамда ўзгалар ичиди ўзингга оро берма, мақтанима ва ўзингни бирордан ортиқ санама!

Ўзингни бирордан ортиқ қўйишининг уч хили бўлади:

Биринчиси: бирор ёмон иш устида шоҳид бўлиб турган бўлсанг, унинг сени бузадиган оқибатларидан ўзингни тия ол. Бу сенга яхши фазилат ўрнини ўтайди.

Иккинчиси: ўзингни ўзгалардан ортиқ кўрсатишга уринишинг — бу сенинг одамгарчилигининг йўқлигини кўрсатади.

Учинчиси: бирорга қасдлик қиласанг, хўрласанг, масхара қиласанг ва камситсанг — бу фазилатлар фақат сенга душман ортиқизади.

Мен бошқалардан ортиқман дейиш — сени

мақтанчоқликка олиб боради. Ҳар қандай мақтанчоқликнинг тагида: «Мен фалончидан ўтиб кетсам экан!»— деган каби ичи қоралик, кўра олмаслик одатлари ётади. Ҳаммага маълумки, ҳар қандай кўра олмасликнинг оқибати жанжалта олиб келади. Бу уч хил одатдан ҳоли бўлган кишининг кўнгли тинч бўлади. Ҳар бир кўнгли тинч кишининг эса — яхши нияти, эзгу ҳистийғуси бўлади.

Одамзодни хор қиласиган учта нарса бор. Шундан эҳтиёт бўлмоқ керак! Биринчиси — нодонлик, иккинчиси — эринчоқлик ва учинчиси — золимликдир.

Нодонлик — билимсизлик ва дунёдан хабари йўқликдир. Билимсизлик эса — вахшийликдир. Эринчоқлик — дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Таибаллик, гайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Золимлик — бу инсонликнинг душманидир. Одам золим бўлдими — у одамгарчиликдан айрилади, инсонлик қиёфасини йўқотади ва йиртқич ҳайвондан фарқи қолмайди.

УТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ СЎЗ

Тўғри, қадимги ота-боболаримизнинг илмихунари, тили, сипоҳиалиги ва озодалиги ҳозирги бизларнига қараганда анча тубан бўлган. Бирорқ шунга қарамай, уларнинг бизларнидан ортиқ иккита одатлари бор экан. Аммо биз ота-боболаримиздан мерос қолган бир қатор ёмон одатлардан аста-секин қутулиб келаётганимиз билан бирга, афсуски, ҳатто ана шу иккита ор-

тиқ одатни ҳам мутлақо йүқотиб қўйдик. Ҳолбуки, агар биз, гарчанд ўрмалаб бўлса ҳам ўсиб бораётганимиз ҳозирги бир кезда ота-боболаримиэдан мерос қолган ана шу иккита яхши одатни йўқотмай турганимизда, балки, бизлар ҳам бошқа ҳалқлар каби эл қаторига кирган бўлармилик? Бироқ биз мана шу иккита одатни йўқотиб қўйганимиз учун қилаётган ишларимиз, касби-коримиз инсон боласнинкига эмас, гўё шайтонларнинг ишига ўхшайди. Назаримда: одамгарчилигимиэннинг кундан-кунга йўқолиб бораётганигининг асосий сабаби шу бўлиб кўринади. Ҳўш, бу икки одат нимадан иборат?

Биринчидан: аввало, у замонларда эл боши, тўп боши деб аталувчи кишилар бўлар экан. Кўчиш-қўниш, дов-жанжал масалаларини шулар ҳал қилиб, шулар бошқарар экан. Ўзга одамлар хеч нарса билан ишлари бўлмай, тинч, ўз тирикликлари билан овора бўлар эканлар. Шу билан бирга, эл боши, тўп бошилар нима иш қиласа, нима қўйса, нима деса ҳам ҳалқ ўшаларнинг айтганларига рози бўлар ва уларнинг қанчалик тўғри, нотўғри иш қилаётганликларини ипидан-игнасигача суриштириб, кетидан қувиб юрмас эканлар. Балки аксинча: «Бош-бошингга бий бўлсанг, ҳеч қаерга сиғмайсан, бошлиқларинг бор бўлса, ёнар ўтга куймайсан...»— деб уларни кузатиш, тергаш бу ёқда турсин, ҳатто етмаганини етказиш, нуқсони бўлса тузатиш, ёмонлиги бўлса беркитиш, яхшилигини ошириш учун тиришарканлар. Улар ўз бошлиқларини гўё бир кучли авлиё деб ҳис қилишарканлар-у, сўнгра улар ҳам шундай бўлишга ҳаракат қилао эканлар. Тўғри-да, ҳаммаси ўз одами, ўз бағри-жигари ва ҳамма мол-дунё ўз мол-дунёси бўлгандан

кейин, ҳар қандай раҳбар ҳам ўз халқининг ға-
мини емай, кимнинг ғамини ейди дейсиз?

Иккинчидан: ота-боболаримиз биэларга нис-
батан номусли эканлар. Борди-ю уларни иззат-
хурмат қилиб бирор ерга, ёки ишга чақиришса,
ўрталаридағи араз, гина-кудуратларга қарамай
борар ва жонини фидо қиласр әканлар. Улар:
«Оға-инининг озори бўлса ҳам, безари бўлмас»,
«Олтovлон ола бўлса, оғзидағин олдирар, тўр-
товлон тугал бўлса, кўкдагини ундирар», «Йўл
қувлаган хазинага йўлиқар, гап қувлаган — ба-
лога»— дейишиб, шу маромда иш тутишар
әканлар.

Қани энди, биэзда мана шу одатла орборми?
Албатта йўқ? Чунки бу одатлар ор-номусли,
бир сўэли одамлардагина мавжуд бўлади. Биз
буларниң ҳаммасидан ажраадик, эндигилар-
ниң дўстлиги — дўстлик эмас, алдамчиликдан,
душманлиги эса — кўнгил қолишдан эмас, бал-
ки бир-бирини кўра олмасликдан иборатдир.

ҚИРҚИНЧИ СУЗ

Сизлардан бир нарсани сўрмоқчи эдим:

Нима учун бизнинг қозоқларда ўлганининг
ёмони, тиригининг эса ўзгани ёмонлашдан омо-
ни йўқ?

Нима учун куч-қуввати қайтган чоллар ёш-
лар билан муроса қила олади-ю, аммо ўзлари,
гарчанд кўпгина тенгқурларидан айрилган бўл-
салар-да, бир-биrlари билан муроса қилиша ол-
майди?

Нима учун ўзга юртлик узоқ бирорни кўр-
сак «ёруғлик» деб атрофида парвона бўламиз-у,

уэзимизнинг әлимнездаги ундан ҳам обрұли кишиларнинг қадрига етолмайми?

Нима учун бир сайдың ёки йўловчи ўзга юрга борса, ўз элинни ўлардай мақтайди-ю, қайтиб келгач, ўша бориб келган элинин, юриб келган ерини, ёлғонни рост қилиб, ўз юртига ҳаддан зиёд қилиб мақтайди? Нега?

Қайси қозоқни олиб қараманг, боласи ёш кезида атрофида парвона бўлишади-ю, улгайтандан сўнг совуқ кўришади? Нега?

Нима учун баъзи одамлар туққан-туғишганлари, яқин ошна-оғайниларининг тўйида, азасида, умуман шунга ўхшаган зарур лозимандаларида қорасини кўрсатмайди-ю, бирорларнинг моли-ҳолини талаб, қароқчиллик қилиб, ҳайдаб келайлик, ўғирлик қилалий деса, жонжон деб бош қўшади, оёқ-қўли ерга тегмай етиб келади? Нега?

Нима учун пойгага от қўшганингда отингга ёрдам бермаган оғайнинг, олган пойгангдан бермадинг, деб ўпкалайди? Нега?

Қадимги замонларда одамлар: фалон вақтда бечора отим пойгада ҳориб келаётганда фалончи ёрдам қилган эди, деб оғайнисининг ўша яхшилигини ўла-ўлгунча айтиб юришар эди. Нима учун энди ҳозир бу йилги қилган яхшилигинг келгуси йилда унутилиб кетади-а? Нега?

Нима учун бой ўғли камбағал бўлиб қолса, меҳнат қилишга уялади-ю, ўғирлик қилишга уялмайди? Нега?

Нима учун иккита яхши бир элда дўст бўлиб, тинч-тотув яшай олмайди-ю, қай-қаёқдаги қасам урганлар бир-бири билан бош қўшишиб, тинч-тотув яшашади? Нега?

Нима учун бирорга дўстим деб от мин-

дирсанг-у, бошқа бир душманинг келиб унга той миндирса, дарҳол ўртага совуқчилик тушади — муносабат бузулади? Нега?

Нима учун баъзан ҳар кун айтганингни қиладиган дўстингдан бир кун айтганингни қилган душманинг меҳрибон бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бирорлар, дўстим ўссин-унсин демайди, балки аксинча, бирон мартабага эга бўлса, унга ашаддий душман бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бирорлар изласа ҳам ақл ўргатадиган кишини ҳеч қаердан топа олмагани ҳолда, ўз феъли-авторини ипидан-игнасиғача биладиган одамлардан қочиб юради? Нега?

Нима учун одамлар бирорникага меҳмон бўлиб борса — минг қўйли бой бўлиб боради-ю, ўз уйига меҳмон келса — бор молини ҳам яйловга ҳайдаб юборади? Нега?

Нима учун тинчлик излаб топа олмай юрган юрт, тинч яшай бошлаганидан сўнг, дароров ундан зерика бошлайди? Нега?

Нима учун әлга пишиқ одам бойлик қиласди? Нима учун ҳаётда пишиқ одамларнинг кўпчилиги камбағал бўлишади? Нега?

Нима учун тўқол хотин мағрур бўлади? Нима учун касал киши мард бўлади? Нима учун камбағал киши акс, такаббур бўлади? Нега?

Нима учун нафсини жиловлаб, ёмон йўлдан кайтган киши ёмон аталади-ю, нафс балосида юрган, мақтанчоқ, балохўр, ёмон одам яхши аталади? Нега?

Нима учун қозоқлар тўғри сўзга ишонмай, хатто қулоқ ҳам солмай, балки аксинча, ёмон, ёлғон-яшиқ сўзларни эшитса, мойдек эзиб, сут-

дек балқиб, топған-тутғани сувга оқиб кетса ҳам, бундай гапларни таг-тагига етмагунча қўймайди? Нега?

КИРҚ БИРИНЧИ СУЗ

Қозоқларга ақл ўргатаман, уларни тузатаман, деган кишига иккита нарса керак.

Биринчидан: ё ҳокимият эгаси, ё эса қулида ёрлиғи бор киши бўлиши керак. Булар: катталарни ўз ҳукмларига бўйсундириб, кичикларнинг қўлидан етаклаб мактаб-мадрасаларга олиб бориб бера оладиган, бирига у соҳада, бирига бу соҳада илм-ҳунар ўрганиши учун йўл-йўриқ кўрсата оладиган ва уларга кетадиган сарф-харажатларни овуда яшовчи халк зими масига солишга қодир бўлган, ҳатто қизларни ҳам, ақалли мусулмончилик илмига ўқитиш учун жалб қила оладиган одам бўлишлари керак. Шундагина ҳозирги ёшлар ҳунар эгаллаб, замон ўтиши билан оталарининг ўрнини босиб, әл-юрт сал тузалган бўлур эди.

Еки, иккинчидан: элни тузатаман деган одам катта бой бўлиши керак: у оталарига пора бериш йўли билан болаларини ўқишга юбориши ва ҳалигидай илм-ҳунар ўргатиши лозим — шундай қилса ҳам эл тузалган бўларди. Бироқ, афсуски, бундай куч-қувват, давлат ҳеч кимнинг пешонасиға битмайди ва битиши мумкин ҳам эмас. Маълумки, қозоқларни ё қўрқитмай, ё пора бериш йўли билан қўлга олмай туриб, ақл ўргатишинг, айтганингга кўндиришинг ва ўз етагингга юргизишинг ҳеч мумкин эмас. Чунки отабоболаридан мерос қолган, сут билан кириб,

қон-қонига сингиб кетган нодонлик уларни аллақачон одамгарчиликдан чиқариб қўйган. Улар ўзларининг миш-мишларидан, гийбатларидан ўпкасини қўлтиқлаб ҳовлиқишилари-ю, шовқин-суронларидан бошқа нарсаларни қизиқ кўришмайди, гап айтсанг уқишимайди, қулоғи сенда бўлса ҳам, кўнгли бошқа жойда бўлиб, кўзлари алланг-жаланг қилиб туради. Ҳўш, энди нима қилишимиз керак? Наҳот шундайлигими зама қолиб кетаверсак!

ҚИРҚ ИККИНЧИ СУЗ

Қозоқларнинг ёмон ишларга мойил бўлаверишининг бирдан-бир сабаби иши йўқлигидандир. Ё деҳқончилик билан шуғулланишса, ё эса савдо-сотиқ ишлари билан банд бўлса, эҳтимол, бундай ишларга қўллари тегмасмиди? Улар бундай қилиш ўрнига отлиқ-яёв у овудан бу овулга санқиб, бирорларнинг от-уловларига ялниб, овқат излаб, гап пойлаб, ё эса одамзодни йўлдан оздириш учун қувлик-шумлик қидириб, ишсиә-юмушсиз, бекордан-бекорга тентираб юришни ўзларига касби-кор қилиб олган. Ҳалол меҳнат қиласман, мол-дунё ортираман, деган киши учун шундай санқиб, итдан баттар хўр бўлиб юриш муносибми? Яхши бўлса ўз касби-корини ташлаб бекордан-бекорга тентираб юрагиди? Мол-дунёси кўп бойлар молларини чўпонларга, болаларга топшириб қўйиб, худо берган давлатининг роҳатини сўромай, моли-ҳолини ўғрига ўғирлатгани, қароқчига олдиргани ва итга, қушга едирганига рози бўлади-ю, аммо миш-миш гаплардан, бир овудан

иккинчи овулга бориб, қувлик-шумлик қилишдан, текин томоқдан, сафсата сотишлардан қолишига сира ҳам рози бўлмайди. Чунки, бундай бемаънигарчиликлар бутун ҳалқа одат бўлгандан сўнг, булар ҳам кўпчиликдан қолиши, тўғри йўл тутишни, тўғри сўзлаб, тўғри маслаҳат беришни истамайди, аксиёча, ҳалигидай ярамасликларга бош қўшишни ва шундай ишларни қилишини ўзларича афзал кўради...

Мана шунинг учун ҳам ҳозирги қозоқлар ичидаги «ишга ярайман» деганлари ўзларининг оздири-кўпдир молини бирорларга боктириб қўйиб, ўзлари сўз пойлашади, текин томоқ қидиришади, эл кезиб санқиб юришади.

Еннобарин, бу кунги одамлар учун мол-дунё ҳам, ақл-идрок ҳам, ҳатто обрў-эътибор ҳам фахр эмас, балки бирорларнинг устидан арзодод қилиш ва ёлғон-яшиқ гапларни гапириб, алдай билиш фахр. Буни билган киши, гарчи остида оти, кўлида камчисидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ камбагал бўлса-да, эл ичиде иззатхурматда бўлади, қаерга борса тўрдан жой берилади, оғзи ошга, қўли гўштга тегади. Бундай кишилар, баъзи бир лақма бойларга: «Сиз бир оғиз бир нима десангиз бас, бу ёғини биз ўзиниэга қўйиб бераверинг, сатқаи бир оғиз сўзиниэгиз кетсин!..»— деб уларни ҳовлиқтириб қўйиб, ўзлари шунинг орқасидан ишламай-нетмай, обрў ортириб, отини миниб, тўнини кийиб, кунини ўтказиб юраверади.

Бой бўлса ўзининг фойдаси нима-ю, зарари нималигини ҳам билмайди. Мабодо биро иш булиб қолса: «Буни нима қиласмиш?»— деб яна бояти расво одам билан маслаҳатлашади. У тагин қувлик-шумлигини ишга солади: ёлғиэ ўзим

маслаҳат берсам әкан, маслаҳатчиси күпайса қадрим кетиб қолади, деб ўйлайди ва: «Э шу ҳам гапми? Мана буниси бундоғ-у, ана униси ундоқ, унга ундоқ деб құвлик қилинг, бунга бундоқ деб шумлик қилинг!»— деб қай-қаёқдаги бемаъни макр-ҳийлаларни ўргатади. Шундан кейин бойни умуман одам боласынга ишонмайдиган қилиб қўяди. Кейин, бойга ҳам ҳеч ким ишонмайдиган бўлиб қолади... Оқибат натижада эса, яна бояги расво одам бойга: «Ана мен айтмадимми сизга, у ўзи ундоқ одам, бу ўзи бундоқ одам, мана кўрдингиз-ку»— деб бойга иши тушган одамларни унга ёмонлаб, ўзи эса бойни ўзига аввалгисидан ҳам кучлироқ ром қилиб олади.

Мана, ҳозирги одамларнинг ақли ҳам, истаги ҳам шундай.

ҚИРҚ УЧИНЧИ СҮЗ

Одамзод икки нарса билан ҳаёт: бири — тан билан, иккинчиси — жон билан.

Бу иккаласидан қайси бири одамзоднинг ўзига боғлиғ-у, қайси бири боғлиқ эмас — буни билмоқ керак.

Ичсам-есам, ётсам-турсам, ухласам, дейишлик — бу инсон учун ғайри ихтиёрий эҳтиёж. Озми-кўпми кўрсам-билсам, деб орзу қилиш ҳам даставвал шундай ғэйри ихтиёрий эҳтиёждан туғилади...

Энди, ақл-идрок, илм-хунар — булар меҳнат билан топиладиган ва камол топадиган нарса. Одамзод кўз билан кўриб, қулоқ билан әшитиб, қўл билан ушлаб, тил билан тотиб, бурни билан

ҳидлаб ташқи дунёни танийди. Борлиқнинг мавжудлиги хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин, ҳар нечук кўнгилда ўз аксини қолдиради, яъни таъсир этади. Бу бизга нисбатан ғайри ихтиёрий эҳтиёждир. Уларнинг бирни кўнгилда мангу унтилмас яхши хотира, таъсир қолдирса, иккинчиси мангу унтилмай ёмон хотира, таъсир қолдиради.

Бу таъсиrlар дастлаб жуда кучсиз ва кўримсиз бўлади. Лекин унга аҳамият берилса, парвариш қилинса — бора-бора улгайиб, мустахкамланиб боради. Борди-ю, аҳамият берилмаса, сеқин-аста йўқолиб кетади, йўқолмаган тақдирда ҳам, заифлашиб, ҳеч нарсага аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Кимда-ким кўп билса, кўп қўйса, ташқи дунёдан олган нарсаларини мулоҳаза билан ўринлисими ўринлига, ўринсизини ўринсизга ажратади. Билса — бундай одамнинг ҳам ақли расо бўлади.

«Худой таоло ўзи ақл бермагандан кейин ни ма қиласлик?»— дейишлик, бу: «Худой таоло сен билан мени бирдай яратмади!»— дейишликдир. Бу эса яратганга бўхтон ёғдириб, ўзини қутқариб қолишлиқдир. Бу ақлсиз, қиласлик деса ҳунари йўқ, нодон одамнинг ишидир. Наҳотки унга худой таоло кўрма, эшитма, кўрган-эшитган нарсангни инобатга олма, ёдингда саклама, деган бўлса? Худо унга ўйин-кулги, манишат, уйқу, мақтанчоқлик билан овора бўлиб, қалбингдаги мавжуд бойлигинги сувга оқизиб, ҳайвонлар қаторига қўшил, деган эмас-ку, ахир!

Баъзи бир одамлар: «Ақл ихтиёрий бўлмаса ҳам, талаб, истак ихтиёрий бўлади, одам истаса ақлни ҳам топа олади. Истаксиз, умидсиз кишида ақл бўлмайди»— дейишади. Бу бекор гап.

Талаб, истак деган нарсалар ёш болаларда ҳам бўлади. Чунончи, биз юқорида: идрок этилган нарса аввало жуда зαιф ва кучсиз бўлиб, одам улғайган сари, у ҳам камол топиб боради, деб айтиб ўтгандик. Жон қуввати билан топилган ҳунарни ҳам қанча парвариш қиласанг — шунча сайқаллашади. Аксинча, унга аҳамият бермасанг ва кўнгил бўлмасанг, бир кун келиб ҳатто уни йўқотиб қўйганингни ҳам, шунингдек ўзингни тамом бошқа одам бўлиб қолганингни ҳам билмай қоласан. Чунки ҳар қандай унтилган ҳунар: «Мана мен кетдим» — деб ҳабар бериб йўқолмайди. Бир марта йўқотган ҳунарингнинг кетига қайта тушсанг — бу аввалгисидан ҳам қийинроқ бўлади.

Жон қувватининг таърифи — жуда кенг нарса. Бироқ ҳаммасини ёзиб улгuriш кийин. Бу куч шундай кучки, у сени ташқи дунёдан топган барча билимларингни ўзида маҳкам саклаб тура олиш қобилиятига зга. Шундай қилиб, биз юқорида киши ўз топган нарсасини мудом парвариш қилиб бормаса, унинг энг нозик томонларини унтиб қўяди, дедик. Кейинчалик бориб, бу одам, шу ҳунарини, яъни топган нарсасини сақлайдиган жонидан ҳам айрилади. Кейин эса — буларни қайта тиклашнинг ҳеч иложи йўқ...

Бу қувватнинг ичida ортиқ учта қувват борки, зинҳор уни йўқотиб қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Уни йўқотган киши — одамга очилигини ҳам йўқотиб, ҳайвон қаторига қўшилиб қолиши ҳеч гап әмас.

Биринчи қувват: буни руслар подвижной элемент, деб аташади. Бу нима дегани? Бу — кўрган, билган, эшитган нарсаларингни зудлик-эйраклик билан уқиб, фақат уқиш билангина кифо-

яланмай, унинг қаердан пайдо бўлгани ва охири нима билан тугашини ҳам мулоҳаза билан муҳокама қилиб кўришга сени мажбур этади. Агар сенда бу фазилат бўлмаса, минг ўқиганинг билан барибир одам бўлишинг қийин ва зарур нарсаларни ўз вақтида уқиб ололмай, вақт ўтгач: «Аттенг, бундай қилсам бўларкан! Ундай қилсам бўларкан!»— деб пушаймон бўлиб, мудом ҳамма яхши нарсадан ғофил қолиб юраверасан.

Иккинчи қувват: буни руслар сила притягательная однородного, дейишади. Бу бирор нарсанни кўрган, билган, эшигтан бўлсанг ва у сенга маъқул бўлса, сен дарҳол у нарсанни бошка нарсаларга ўхшашлиги борми ё йўқлигини, унинг ўхшашлик даражасини текширасан. Ҳар қалай бу сени қизиқтиради ва сен уни билишга, бошқалардан сўраб суринтиришга ҳаракат қиласан, унга ча эса ҳеч тиниб-тинчимайсан.

Учинчи қувват: бу ташки дунёning инсон қалбига таъсиридан олинадиган яхши-ёмон фазилатлардир. Агар сен қалбингни пок ва тоза тутсанг, ҳамда уни турли-туман нарсалардан, манманлик, мақтанчоқлик, мол-дунёning кетидан қувишлик, енгилтаклик ва бегамликдан эҳтиёт сақласанг — унга чизилган ташки дунё таассуротлари ҳам тоза ва равшан бўлади ва бундай таассурот қон-қонингга сингиб, узоқ вақт эсингда қолади. Борди-ю, қалбингни бояги тўртта ярамас одат билан кирлатиб қўйсанг, у ҳолда қалб оинанг бузилади — борлиқни губор ва қийшиқ қилиб кўрсатадиган бўлади. Ниҳоят, бундай бузиб кўрсатадиган қалб кўзгусидан на келажагинг ва на ўтмишинг учун ҳеч кандай наф тегмайди!

Тана қуввати билан сиртдан топилган нарса

сиртда сақланади. Бунинг отини давлат, бойлик деб аташади. Бу қувватнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари бор. Агар уни билмасанг, тарбия қиласанг — бундан ҳам айрилишинг мумкин. Ахир, жон қуввати кашф этмиш нарсалар: ақладрок, илм-ҳунар ҳам қарамасанг, тарбия қиласанг — сўниб битиши ва сен ундан айрилиб қолишинг мумкин эди-ку!

Шунингдек, ҳар бир яхши нарсанинг ўзига яраша меёри бор. Агар меёридан ошиб кетса — у ярамайди. Зотан, ҳар нарсанинг меёрини билиш — бу жуда катта иш, катта ишгина әмас, катта санъат ҳамдир.

Ўйланмоқлик ҳам яхши нарса. Аммо кўп ўйлаб хаёлга берилиб кетишлик ҳам ярамайди.

Ичмоқ-емоқ, майшат қиласмоқ, кўнгил ҳушламоқ, севмоқ-севилмоқ, қучмоқ-сўймоқ, мол-дунё тўпламоқ, мансаб орэу қиласмоқ, ҳийлакор бўлмоқ, алданмаслик — бу нарсаларнинг ҳам — ҳаммасининг меёри бор. Меёридан ошиб кетса расвоси чиқади.

«Ниманинг қизигини кўп кўрсанг, ўшанинг жабрини бир тортасан» — деган қадимги до-нишмандлар. Боя айтиб ўтганимиз, бизга маълум бўлмиш учта қувватнинг иккитаси, яъни подвижной элемент билан сила притягательная однородного — бу иккаласи бир-бирига мутлоқа алоқадор нарсалардир. Ҳамма фойдали ишлар ҳам шундан келиб чиқади, шунингдек, ҳамма зарарли ишлар ҳам. Мансабпастлик, мақтан-чоқлик, баджаҳллик, ёлғончилик ва умуман шунга ўхшаган одамни ақлдан оздириб, ёмон йўлга бошлаб кирадиган ярамас одатларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Бинобарин, кипи чуқур мулоҳаза юритиб, бундай ёмон одат-

лардан ўзини имкони борича эрта тутиб ола билмоқ керак.

Кишига нима фойда-ю, нима зарар эканини ажрим қиласидиган куч — ақладир. Лекин, юқорида қайт әтилган ёмон одатларнинг барчасини биргина ақл кучи билан даф қилиб бўлмайди. Бунинг учун катта ғайрат ҳам керак. Шундагина бу иккаласи енгилмас куч-қувват пайдо қиласиди. Агар бу иккови кимда бор бўлса, бунинг устига ҳали юқоридаги икки қувват қўшиласа — нур устига аъло нур: мингандан отингни каердан солсанг, шу ердан кесиб чиқади. Борди-ю, бу икки куч оз бўлса, ёки бири бор бўлиб, бири йўқ бўлса — унда бояги икки қувват гўё згар-югансиз асов отга ўхшайди. Маълумки, асов от засига бош бермайди: у ўзини истаганча тоққа, тошга уриши, сувга, жарга отиши мумкин. Бундай ҳолда эркинг қўлингдан кетади ва ўлгунингча доғда кетасан...

ҚИРҚ ТУРТИНЧИ СУЗ

Одамзоднинг энг ёмон ҳунари талабсизликдир.¹ Аммо талаб қилувчилар ҳам, шунингдек талабнинг ўзи ҳам бир неча турли бўлади; ҳамда шу талабларнинг кетига тушган одамларга улар бир-биридан аъло бўлиб кўринади.

Инсон боласи хоҳ у талабли, хоҳ у талабсиз бўлсин, унинг табиати бироннинг мақтовини эшитишни хоҳлаб туради. У қаерда ва қайси соҳада ишламасин, ўз соҳасидаги кишилар би-

¹ Талаб — бу ерда илм-ҳунар ва истеъдод маънисида.

лан сирдош бўлади. Унинг учун ўзга соҳадаги кишиларнинг «ҳа, баракалла!» сини эшитишдан кўра кўпроқ, ўз соҳасидаги кишиларнинг «ҳа, баракалла!» сини эшитиш мароқлироқ бўлади ва у шуни истайди.

Инсон боласи бирор ҳунарнинг кетига тушар экан, аввало ўз қадрини ўйлайди.

Баъзи бирорлар мол-дунё топиш пайига тушишган. Ҳасислик, ҳаромлик қилиб бўлса ҳам, мол топсан экан. «Мол топган эрнинг ёзиги йўқ», «Моли борнинг юзи ёруғ» — дейишади. Мол-дунё ҳам фойда, ҳам ҳосият бўлади, деб ўйлашди. Қозоқларнинг ҳулқи билан қараганда, бу сўз бир ҳисобдан тўғри, бироқ одамгарчилик, ақл нуқтаи назаридан қараганда эса — мутлақо нотўғридир. Мана шу йўлда баъзилар мулла ака, баъзилар эса ҳожи ака, аталаман, деб, шу ҳаракатда юришибди...

Ушбу кунда уларнинг излаб топган талаблари ўқиш, ўрганиш натижасида топилган талаблар эмас, балки одамлар юзидан ўрганилган талаблардир.

Китоб орқали ўрганиладиган ҳунар учун, аввало, қалбни пок сақлаш, ундан кейин эса — тоат-ибодат қилиш керак. Борди-ю, қозоқларнинг юзига караб ҳунар ўрганмоқчи бўлсанг, унда шу ҳунарнингдан қолма, тоат-ибодат қилиб овора бўлиб юрма, сенинг қалбингнинг пок эканлигини ким кўриб ўтирибди, дейсан! Бироқ қалбинг тоза бўлмагунча топган-тутганингда кутбарака бўлмайди.

Энди, бундан бўён мана шу гапларга караб иш тутсанг янгишмайсан.

КИРК БЕШИНЧИ СҮЗ

...Инсон фарзандининг камолат даражаси — унинг муҳаббат, адолат ва ҳис-туйғу эгаси булишилигидадир. Бу фазилатларниң керак эмас жойи йўқ, шунингдек, булар иштирок этмайдиган жой ҳам бўлмайди... Айғир ўз биясига эга бўлиши учун ҳам муҳаббат, ҳис керак. Бу адолат, муҳаббат, ҳис кимда кўпроқ бўлса — ўша одам олим, ўша одам оқилдир. Биз ўз-ӯзимиздан илм кашф қилолмаймиз, балки яратилиб, ясатилиб қўйилган нарсаларни кўриб, сезиб, ҳис килиб, ақл мезонида ўлчаб, кейин илмга айлантирамиз.

1890—1898 йиллар.

МУНДАРИЖА

Обой Қуонбоев. <i>Насир Фазилов.</i>	5
ШЕЪР ВА ПОЭМАЛАР	
Улан. Миртемир таржимаси	21
Гўдак учун бешиги — каттакон олам. Миртемир таржимаси	24
Бургутчи. Уйғун таржимаси	25
Ярқироқ оқ кумушдек кенг манглайли. Уйғун таржимаси	28
Ёшликтан билим излаб югурмадим. Миртемир таржимаси	30 ✓
Қаридик, ғамга ботдик, уйқу сергак. Уйғун таржимаси	31
Қозоғим, шўрак юртим, вайрон юртим. Миртемир таржимаси	33
Иигитлар, ўин арzon, кулки қиммат. Ғулом Шоди таржимаси	35
Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар. Уйғун таржимаси	39
Илм топмай мақтанима. Уйғун таржимаси	40
Қалбингда ўтиңг бўлса. Ғулом Шоди таржимаси	43
Мен ўланни ёзмайман ўрмак учун. Миртемир таржимаси	45 ✓
Аввалдан бир совуқ муз — ақл зийрак. Уйғун таржимаси	47
Иигит сўзи. Уйғун таржимаси	49
Қиз сўзи. Уйғун таржимаси	51
Куз. Миртемир таржимаси	53 ✓

Ез кетди, қишининг боши, дала бежой. <i>Миртемир таржимаси</i>	55 ✓
Эм тополмай. <i>Fулом Шоди таржимаси</i>	57
Ўзгага кўнглим тўярсан. <i>Fулом Шоди таржимаси</i>	59
Кўклам. <i>Миртемир таржимаси</i>	61 ✓
Жумбок. <i>Миртемир таржимаси</i>	64 ✓
Сулувлар сараси. <i>Миртемир таржимаси</i>	65 ✓
Хўп, ишснай, унайин. <i>Раззоқ Абдурашидов таржимаси</i>	69
Севги тили — сўёсиз тил. <i>Миртемир таржимаси</i>	71 ✓
Талай сўз бундан бурун кўп айтганман. <i>Ўйғун таржимаси</i>	72
Оч киши тинчланарми тўймагунича. <i>Миртемир таржимаси</i>	73 ✓
Ёшлик ўтди, билдингми? <i>Миртемир таржимаси</i>	75 ✓
Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан бошқа. <i>Ўйғун таржимаси</i>	76
Бир гўзал қиз бўлибди хон қўлида. <i>Ўйғун таржимаси</i>	77
Бутун тунга тарқалар. <i>Миртемир таржимаси</i>	79 ✓
Қуруқ ҳай-ҳай, бақириқ. С. Ҳудоийберганов таржимаси	81
Елсиз тунда ёруғ ой. <i>Ўйғун таржимаси</i>	82
Не умид беирода. <i>Миртемир таржимаси</i>	83 ✓
Мен кўрдим узун қайн қулаганин. <i>Ўйғун таржимаси</i>	84
Гўзал ёrim, мен индамай юраман хўп. <i>Fулом Шоди таржимаси</i>	85
Кун ортидан кун туғар. С. Ҳудоийберганов таржимаси	86
Хаста юрак тепади аста-секин. <i>Fулом Шоди таржимаси</i>	87
Юрагим менинг қирқ ямоқ. <i>Раззоқ Абдурашидов таржимаси</i>	88
Кучук асраб ит қилдим. С. Ҳудоийберганов таржи-	

<i>маси</i>	89
Юрагим нима сезасан. <i>Үйғун таржимаси</i>	90
Қүёшни вақт итариб. <i>Fулом Шоди таржимаси</i>	92
Юрак — денгиз, асл тошдир қалб олови. <i>Раззор</i> Абдурашидов таржимаси	93
Жим-жим күнглим. жим күнглим. <i>Гулом Шоди таржимаси</i>	94
Ярқ этмас, қаро күнглим не қылса ҳам. <i>Үйғун таржимаси</i>	97
Тайга миндик. <i>Гулом Шоди таржимаси</i>	98
Үз айбимга күз солиб. <i>Гулом Шоди таржимаси.</i>	100
Маъсуд. <i>Поэма. Үйғун таржимаси</i>	102
Азим қиссаны. Ҳаким Хўжаев таржимаси	107
Искандар. <i>Поэма. Миртемир таржимаси</i>	124 ✓

НАСИҲАТЛАР

Насиҳатлар. <i>Носир Фозилов таржималари</i>	131
--	-----

На узбекском языке

А б а й **ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

Гослитиздат УзССР — 1961 — Ташкент

**Обойнииг 1948 йилда Каз ОГИЭ нашриёти босиб чи-
карган қозоқча тўлиқ асараар тўпламидан таржима
қилинди.**

Редактор *F. Шюди ва С. Худойберганов*
Рассом *К. Молутов*
Расмилар редактори *Г. И. Остапенко*
Техн. редактор *Я. Хашинов*
Корректор *С. Абдуллаева*

Босмахонага берилди 28/IV 61. Босишга руҳ-
сат этилди 20/VII 1961 й. Формати 70×90^{1/2}
босма л. 6,75 Шартли босма л. 7,90 Нашр
л. 7,15 + 1 яклейка. Тиражи 10 000 Р. Ин-
декс б/а УзССР Давлат бадвий адабкёт
нашриёти. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.
Шартнома № 53—61

Ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикаси
тайёраган матрицадан Ўзбекистон Маданият
министригиг Главиздатининг 1-босмахонасида
босилди. Тошкент, Ҳамза 21, 1961 й.
Заказ № 1174. Баҳоси 42 т.